

Vilniaus universitetas
Istorijos fakultetas
Istorijos teorijos ir kultūros istorijos katedra

Auksė Kaiser

**ISTORINIŲ ŽYDŲ KAPINIŲ TYRIMO PROBLEMOS
LIETUVOS ŽYDŲ KULTŪROS
TYRIMŲ KONTEKSTE
(Historical Jewish Cemeteries in the Context of
Jewish Cultural Studies. Research Problems)**

Magistro darbas

Darbo vadovė dr. L. Lempertienė

Vilnius, 2006

TURINYS

TURINYS.....	2
Įvadas.....	3
1. Žydų kapinės Lietuvoje	12
1.1 Kapinių vieta žydų tradicijoje	12
1.2 Žydų kapinių išlikimas šalyje	20
2. Istorinės žydų kapinės nepriklausomos Lietuvos paveldosaugos kontekste....	24
2.1 Paveldosauga (įstatymai, teisės aktai, paveldosaugos institucijų veikla).....	24
2.2 Paveldotvarka	28
3. Žydų kapinių tyrimo praktika ir paveldosauginė situacija užsienyje.....	33
Išvados	40
Šaltinių ir literatūros sąrašas	43
Priedai	48

Įvadas

„Paveldas neegzistuoja savaime, jis yra mūsų paieškų ir susitarimo suteikti jam šį pripažinimą rezultatas. Tai napatvarus statusas, kuris, priklauso nuo geros istorikų ir paveldo veikėjų bei nuo žmonių (savininkų arba apskritai visuomenės), palaikančių arba ne šių kultūros objektų globą, valios“¹. Taigi nuo to, kaip sugebėsime surasti, atpažinti, įvertinti, aktualinti, naudoti ir saugoti praeities liekanas, priklauso kokią paveldą turėsime, kiek naujo galėsime sužinoti ir perduoti ateičiai.

Nuo XIV a. Lietuvoje egzistuojančios žydų bendruomenės istorija neabejotinai yra neatsiejama Lietuvos istorijos dalis. Jos pažinimas reikalingas mūsų valstybės daugiatautiškumui, originalių, savitų kultūros reiškinių suvokimui bei paveldo įvertinimui. Nors XX a. pabaigoje imta labiau domėtis žydų istorija ir kultūra Lietuvoje, o šios mažumos paveldas pradėtas tapatinti su Lietuvos kultūros palikimu, visuomenėje vis dar gaji samprata, kad visa, kas ne lietuviška yra svetima, o žydų paveldo objektai – tai svetimos kultūros reliktai, kurių nebūtina saugoti ir jais domėtis. Dabar tose vietose, kur seniau klestėjo žydų bendruomenės gyvenimas, praktiškai beveik jokių žydų gyvenimo pėdsakų neliko. Norint rekonstruoti vietovės praeitį susiduriame su materialaus paveldo stoka. Kulto pastatai, namai, ritualiniai objektai, buities daiktai beveik išnykę, o jei ir kas išlikę, tai labai prastos būklės. Dažnu atveju senosios žydų kapinės – beveik vienintelis buvusios gausios žydų bendruomenės gyvenimo Lietuvos teritorijoje liudininkas. Šalia kitų prastai išlikusių bendruomenės relikto kapinės gali pasitarnauti kaip informatyvus šaltinis rekonstruojant vietovės, *štetlo*² istoriją. Tuo labiau, kad kapinės žydų gyvenime užėmė labai svarbią vietą, visa elgsena su mirusiuoju bei kapinėmis buvo sąlygota judaizmo tradicijos. Jau kapinių pavadinimai (*beit kvarot* (hebr. k.) – kapų namai, *beit chaim* (hebr. k.) – gyvenimo namai, *beit olam* (hebr. k.) arba *beit almin* (aramėj. k.) – amžinybės namai) perteikia jų svarbą ir išreiškia judaizmo nusistatymą užtikrinti kapinėms jų ilgaamžiškumą. Kapinių įkūrimas buvo viena iš būtinų žydų įsikūrimo ir gyvenimo tam tikroje vietovėje sąlygų. Tik apsigyvenę naujoje vietoje, žydai iškart pradėdavo rūpintis vietos savo mirusiesiems gavimu.

Išlikę materialiosios kultūros liekanos atskleidžia praėjusių amžių žmogaus gyvenimo būdą, mąstymo ypatybes, jo pasaulio sampratą. Senosios žydų kapinės -

¹ Thomas-Penette M. Kodėl reikalingas žydų kultūros paveldo kelias? // Žydų kultūros paveldas Lietuvoje. - Vilnius: Savastis, 2005, P. 9.

² *Štetlas* - Rytų Europos miestelis, kuriame gyveno gausi žydų bendruomenė

vienas iš šaltinių, padedančių pažinti žydų papročius, moralės kriterijus, dorovines vertybes, suteikiantis istorinės informacijos apie konkrečias vietas, įvykius bei asmenis. Požiūris į religinių bei tautinių mažumų kapines yra svarbus ir atpažįstant Lietuvos visuomenės nusistatymą ir kultūros istoriją. Į senąsias žydų kapines kaip į svarbų materialų kultūros palikimą rusų istorikai dėmesį atkreipė jau XIX a. Istorikas S. Dubnovas (1860-1941 m.), kviesdamas visus rinkti istorinius duomenis apie Rusijos žydus, ragina užrašinėti seniausius antkapinius užrašus³. Nors Lietuvoje senosios žydų kapinės oficialiai laikomos istoriniais žydų paveldo objektais, ir iš prastai išlikusių žydų relikto šalyje, bene, gausiausios savo skaičiumi, joms skiriamas dėmesys yra labai kuklus. Istorinės kapinės nesulaukia nei tinkamo istorikų, kultūrologų dėmesio, nei paveldosaugininkų rūpesčio bei įvertinimo.

Nagrinėjamos temos aktualumas ir naujumas. Senosios žydų kapinės gali būti įvairiapusių istorinių, kultūrinių, religinių, etnografinių, genealoginių tyrinėjimų objektas, taip pat gali būti informacijos šaltiniu žydų istorijos ir kultūros Lietuvoje tyrimams, bei nagrinėjant lietuvių kultūros istoriją. Nepaisant istorinių kapinių svarbos, Lietuvoje jomis nėra pakankamai domimasi, nėra išleista nei vieno išsamesnio darbo apie senąsias žydų kapines, apjungiančio būtinąs teorines bei pagrindines praktines žinias. Apie senąsias žydų kapines lietuvių istoriografija užsimena tik labai fragmentiškai, kitų temų kontekste. Ne tik, kad nėra atskirų, vien žydų kapinėms skirtų studijų, bet ir paveldosaugininkų ataskaitos, ruošiantis surastoms senosioms kapinėms suteikti Nekilnojamojo kultūros paveldo objekto statusą, yra labai paviršutiniškos, neatitinkančios jokių mokslinių tyrimų kriterijų. Nors senosios žydų kapinės Lietuvoje yra įrašomos į Nekilnojamųjų kultūros vertybių registrą (toliau Registras), jau kapinių aprašai (vadinamieji dosjė) liudija, kad tai tik oficialus formalumas. Beveik jokios išliekamosios vertės tokie kapinių aprašymai neturi (išskyrus kiekvienoms kapinėms nubraižytus planus ir nustatytas apsaugos zonas), jie nefiksuoja tos informacijos, kuri dar slypi šiuose paveldo objektuose. Galbūt mokslininkų iniciatyvos trūkumas, nepakankamas paveldosaugininkų dėmesys istorinėms kapinėms, per menkas visuomenės supažindinimas su šia paveldo sritimi bei vis dar visuomenėje egzistuojantis „savo“ ir „svetimo“ suvokimas sąlygoja tai, kad mūsų paveldas nyksta neiširtas. Nors,

³ Дубнов Ш. О совокупной работе по собиранию материалов для истории русских евреев // Евреи в Российской Империи XVIII-XIX веков. Сборник трудов еврейских историков / Под ред. А. Локшина. – Москва, Иерусалим, 1995, С. 32.

lyginant su kitais išlikusiais žydų reliktais, senosios žydų kapinės šiandien dar gana gerai išlikę, jos taip pat su laiku nyksta, daugelis antkapių blogos būklės, negalima perskaityti epitafijų tekstų – pagrindinio informacijos šaltinio, išžiūrėti simbolių, nemažai antkapių tiesiog dingę. Nerodant iniciatyvos, skatinančios senųjų kapinių išlaikymą, tyrimą ir dokumentaciją, greitai prarasime šį paveldą, o kartu ir šaltinį, galintį praturtinti tiek Lietuvos žydų kultūros, tiek Lietuvos istorijos tyrimus.

Tam, kad įvyktų „įpaveldinimo“ procesas, reikia, kad jis būtų tokiu pripažintas ir vertinamas ne tik specialistų, bet ir visos visuomenės. Šio darbo aktualumą nulemia poreikis ne tik pristatyti istorines žydų kapines kaip svarbų Lietuvos paveldo objektą, jį identifikuoti, tirti, bet ir išaiškinti jų vertę bei svarbą Lietuvos žydų kultūros bei istorijos tyrimams.

Tyrimo objektas – Lietuvos žydų istorinės kapinės nuo jų atsiradimo šalyje iki šių dienų. Turint omenyje tai, kad žydų kapinių steigimas yra tiesiogiai susijęs su bendruomenės įsikūrimu, chronologinėmis ribomis galima būtų laikyti XIV a. pab., kada Lietuvos teritorijoje ėmė kurtis žydai, ir Antrąjį pasaulinį karą. Kadangi šiame darbe nagrinėjama ir dabartinė istorinių kapinių situacija, chronologinės ribos prasiplečia iki dabartinio laiko. Taip šis chronologinis laikotarpis skirtinas į du periodus: 1) kapinių veikimo nuo XIV a. iki 1941 m. ir 2) neveikiančių kapinių nuo XX a. antros pusės iki šių dienų. Antrasis periodas mus domins labiau, kadangi jis susijęs su kapinių, kaip paveldo objekto klausimais ir tyrimais.

Darbo tikslai ir uždaviniai. Kadangi istorinės žydų kapinės yra informatyvus įvairių tyrimų šaltinis ir yra laikomos Lietuvos žydų paveldo objektais, o joms skiriamas dėmesys nėra pakankamas, šiuo darbu bus siekiama pradėti taisyti susiklosčiusią situaciją. Šio darbo tikslai:

- Pristatant istorines žydų kapines Lietuvoje, išskirti jų svarbą ir būtinybę saugoti;
- Apžvelgti tyrimų ir paveldosaugos realijas. Tikslu įgyvendinimui keliami šiuos uždavinius:
 - Nustatyti žydų kapinių tyrimo problemas;
 - Pristatyti žydų kapines Lietuvos paveldosaugos kontekste;
 - Apžvelgti žydų kapinių tyrimo praktiką bei paveldosauginę situaciją užsienyje.

Istoriografija ir šaltiniai. Tarp palyginti nemažo susidomėjimo žydų kultūra ir istorija, kuris reiškiasi įvairių straipsnių, knygų leidimu, renginių organizavimu, istorinėms žydų kapinėms skiriamas dėmesys yra labai kuklus. Leidiniuose apie žydų paveldą Lietuvoje apie kapines užsimenama tik labai fragmentiškai, didesnis dėmesys skiriamas sinagogoms, kitai architektūrai, kultūrinei veiklai bei visuomenės veikėjams. Norint pristatyti žydų kapinių istoriją bei kapinių tyrimus Lietuvoje, šiame magistro darbe remiamasi: žydų istorijai skirta literatūra, spauda, archyviniais šaltiniais, įstatymais bei teisės aktais ir žydų kapinių tyrimus bei statusą Lietuvoje pristatančia medžiaga. Pristatant žydų kapines judaizmo tradicijoje ir aptariant kapinių situaciją užsienyje, remiamasi užsienio šalių istoriografija.

Šaltiniai. Žydų įsikūrimo bei gyvenimo Lietuvoje dokumentinius šaltinius surinko savo knygoje „Dokumentai ir regestai“ Sergejus Beršadskis⁴. Informacijos apie vieną iš svarbiausių žydų bendruomenės institucijų, susijusių su mirusiųjų laidojimu ir kapinėmis – *Chevra Kadiša* – teikia LVCA fonduose saugomi Lietuvos žydų bendruomenių dokumentai, mes savo darbe remiamės Merkinės *Chevra Kadiša* įstatais⁵. Trumpai žydų kapinės Vilniuje pristatomos 1943 m. vokiečių ataskaitoje „Friedhöfe und Grabsteine der Juden in Wilna“, saugomoje LVCA⁶. Svarbią šio darbo šaltinių bazę sudaro Lietuvos Respublikos įstatymai bei teisės aktai. *Lietuvos Respublikos Aukščiausios Tarybos prezidiumo nutarimas Dėl žydų genocido aukų kapų bei kapinių sutvarkymo ir paveldo ženklavimo*⁷ (1990 11 07) bei *Metodinės rekomendacijos dėl Lietuvos žydų kultūros paveldo ir memorialinių vietų išaiškinimo, žymėjimo ir tvarkymo*⁸ (1991 05 17) žymi žydų kapinių kaip paveldo objekto supratimo pradžią, teikia informacijos apie kapinių tvarkymo užuomazgas paskutinio XX a. dešimtmečio pradžioje bei tvarkymo darbų metodiką. Tolesnis dalinis senųjų žydų kapinių kaip paveldo objekto likimas atsispindi keliuose iš pagrindinių paveldosaugą Lietuvoje reglamentuojančių įstatymų bei teisės aktų⁹: *Lietuvos Respublikos nekilnojamųjų kultūros vertybių apsaugos įstatymas* (1994 12 22); *Lietuvos Respublikos nekilnojamųjų kultūros vertybių apsaugos įstatymo pakeitimo įstatymas* (2004 09 28); *Nekilnojamųjų*

⁴ Бершадский С. Документы и регесты к истории литовских евреев. 1388-1550. С.-Петербург: Типо-Литография А.Е.Ландау, 1882. Т.1.

⁵ LVCA f. 399 ap.2 b.550.

⁶ LVCA f. FR633 ap.1 b.9.

⁷ VŽMP 3991/54-1-190

⁸ Ten pat.

⁹ Lietuvos Respublikos įstatymų bei teisės aktų prieiga per Lietuvos Respublikos Seimo tinklą: www.lrs.lt

kultūros vertybių atskleidimui reikalingų tyrimų duomenų apimties aprašas (2005 06 22); Nekilnojamųjų kultūros vertybių vertinimo ir atrankos kriterijų aprašas (2005 04 15); Kapinių tvarkymo taisyklės (2006 02 13).

Istoriografiją, kuria remiamasi šiame darbe pristatant Lietuvos žydų kapinių istoriją, galima skirti į:

- Lietuvos žydų istorijos veikalai. Lietuvos žydų bendruomenės istorijai skirta Solomono Atamuko monografija. Tačiau mus labiausiai dominančių duomenų apie žydų kapinių įkūrimą autorius nepateikia, todėl jo knyga „Lietuvos žydų kelias. Nuo XIV a. pradžios iki XX a. pabaigos“¹⁰ remiamės bendriems žydų istorijos Lietuvoje faktams sužinoti. Žydų kapinių kūrimo tendencijas savo disertacijoje apie žydus Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje¹¹ šiek tiek paliečia istorikė Jurgita Verbickienė. Viena iš spėjamų seniausių Vilniaus žydų kapinių įkūrimo datų minima Danutės Blažytės straipsnyje „Vilniaus magistratas ir žydų bendruomenė XVIII a.“¹².

- Literatūra apie Vilnių. Nagrinėjant seniausių žydų kapinių įkūrimo Vilniuje pradžią, informacijos teikia XIX-XX a. pradžios istorikai ir publicistai. Savo darbuose apie Vilnių jie mini čia žydų kapines buvus jau XV a. pabaigoje: pagal A. Juškevičių ir J. Maceiką¹³ bei E. Malachovičių¹⁴ – tai 1477 m., A. H. Kirkoro¹⁵ pateikiama data – 1486 m., pagal G. Agranovskį ir I. Guzenberg¹⁶ – tai 1487 m.. Pateikiamos versijos nėra įrodytos ir šiame magistriniame darbe naudojamos kaip hipotetiniai pirmųjų žinomų Lietuvos žydų kapinių paminėjimai. Svarbus yra S. Beršadskio darbas apie Vilniaus žydų bendruomenę¹⁷, kur jis tvirtina, kad Vilniaus žydų bendruomenės bei kapinių įsikūrimas reglamentuojamas tik 1593 m..

- Spauda. Lietuvos spaudoje nuo 1989 m. pasirodę straipsniai žydų istorijos ir paveldo temomis duoda žinių ir apie žydų kapinių likimą sovietmečiu, aptaria kapinių būklės situaciją bei parodo jų tvarkymo bei įpaveldinimo eigą Lietuvai atgavus nepriklausomybę. Regioniniai Kauno, Šiaulių, Kelmės laikraščiai pristato vietinių žydų

¹⁰ Atamukas S. Lietuvos žydų kelias. Nuo XIV a. pradžios iki XX a. pabaigos. - Vilnius: Alma Litera, 1998.

¹¹ Verbickienė J. Žydai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenėje: sugyvenimo aspektai: daktaro dis. human. mokslai: istorija (05H) / VU. Vilnius, 2004.

¹² Blažytė D. Vilniaus magistratas ir žydų bendruomenė XVIII a. // Vilniaus Gaonas ir žydų kultūros keliai. Sud. Lempertas I. - Vilnius: VU I-kla, 1999.

¹³ Juškevičius A., Maceika J. Vilnius ir jo apylinkės. - Vilnius: Mintis, 1991 [pirmas leid. – 1937]

¹⁴ Małachowicz E. Wilno: dzieje, architektura, cmentarze. - Wrocław: Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, 1996.

¹⁵ Kirkoras A. H. Pasivaikščiøjimai po Vilnių ir jo apylinkes. - Vilnius: Mintis, 1991 [pirmas leid. – 1859].

¹⁶ Аграновский Г., Гузенберг И. Литовский Иерусалим : Краткий путеводитель по памятным местам еврейской истории и культуры в Вильнюсе. - Вильнюс: Литуанус, 1992.

¹⁷ Бершадский С. Очерк истории Виленской еврейской общины. На основании неизданных источников. (1593-1793) // Восход, 1881-1887.

kapinių likimus. Spauldoje atspindimos žmonių nuomonės teikia žinių ir apie tuometinį visuomenės požiūrį į žydų kapines, kuris yra svarbus šio paveldo išsaugojimui ir tyrimams.

- *Darbai apie Lietuvos žydų kapines*. Žydų kapinės Lietuvoje dar nėra tapusios atskirų tyrimų objektu, todėl galima paminėti tik keletą darbų. Izraelio Kloiznerio knyga „Dzieje starego cmentarza żydowskiego w Wilnie“¹⁸ mums svarbi nagrinėjant senųjų Vilniaus žydų kapinių įkūrimo laiko klausimą. Vienas išsamesnių, tačiau taip pat labiau apžvalgių nei gilių tyrimų pavyzdys - Vidos Girininkienės knyga „Vilniaus kapinės“¹⁹. Šiame darbe autorė šalia kitų Vilniaus kapinių pateikia ir dviejų žydų kapinių istorijos apžvalgą, kurioje ji remiasi archyviniais šaltiniais ir pateikia nemažai jau neišlikusių kapinių nuotraukų. Kita verta dėmesio istorinė žydų kapinių apžvalga yra Sigitos Gasperavičienės istorinių tyrimų ataskaita apie Užupio žydų kapines²⁰. Vilniaus žydų kapines tarp kitų Rytų Europos kapinių 1923 m. savo straipsnyje mini ir Arthur Levy²¹. Čia pateikiamos XIX a. Vilniaus žydų kapinių nuotraukos, nagrinėjama antkapių simbolika, apibūdinama kapinių aplinka ir medžiagos, iš kurių buvo daromi antkapiai. Savo darbu A. Levy nori atkreipti dėmesį į Rytų Europoje nykstančias ypatingas žydų kapines.

- *Lietuvos paveldosaugą pristatantys veikalai* apie žydų kapines užsimena labai trumpai, dažniausiai pristatydami istorines kapines. Jonas Rimantas Glemža knygoje „Nekilnojamojo kultūros paveldo apsauga ir tvarkymas“²² aprašo ir istorinių kapinių apsaugą bei tvarkymo darbus, tačiau atskirai apie žydų kapines neužsimena. Europos Paveldo Dienų proga išleistame straipsnių rinkinyje²³ norima supažindinti visuomenę su įvairiomis kultūros paveldo sritimis, aktualizuoti mažai žinomą kultūros paveldą, atkreipti dėmesį į nykstančius paminklus, paskatinti visuomenę juo domėtis ir saugoti, tačiau apie kapines užsimenama tik kitų temų kontekste, apibūdinant kapinių išlikimo lygį.

2004 m. išleista Lietuvos kultūros paveldą ir jo apsaugą reprezentuojanti knyga „Lietuvos kultūros paveldo atgimimas“²⁴. Joje istorinės kapinės ir memorialinės vietos

¹⁸ Kloizner I. Korot beit-he-almin ha-jashan be-Vilna (Dzieje starego cmentarza żydowskiego w Wilnie). – Wilna: Kleckin, 1935.

¹⁹ Girininkienė V. Vilniaus kapinės. - Vilnius: Atkula, 2004.

²⁰ Gasparavičienė S. Buvusių Vilniaus Užupio žydų kapinių Olandų g. istorinių tyrimų ataskaita, 1992 // KPC IP 2530/I

²¹ Levy A. Jüdische Grabmalkunst in Ost-Europa // Jeschurun. 1923, Oktober, Heft 9/10.

²² Glemža J. R. Nekilnojamojo kultūros paveldo apsauga ir tvarkymas. - Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2002.

²³ Žydų kultūros paveldas Lietuvoje. Sud. Jomantas A. - Vilnius: Savastis, 2005.

²⁴ Lietuvos kultūros paveldo atgimimas. Sud. Grigaitienė I. - Vilnius: Savastis, 2004.

pristatomos kaip atskira Lietuvos kultūros ir istorijos palikimo dalis. Knygoje kaip žydų kapinių tvarkymo pavyzdys pateikiamos kapinių Kaune nuotraukos. Deja, nei knygos tekstas, nei nuotraukos neatspindi tikrosios žydų kapinių paveldosauginės situacijos. Knygoje pateikiamos nuotraukos tarsi turi kalbėti apie gerą kapinių priežiūrą, tačiau tikrasis kapinių vaizdas yra vienas iš prasčiausių Lietuvos kapinėse esančių vaizdų (žiūr. Priedus, Nr. 22, 23, 24).

- Lietuvos žydų kapinių tyrimus, tvarkymo darbus bei statusą pristatanti medžiaga. Nagrinėjant žydų kapinių tyrimus bei tvarkymo darbus Lietuvoje, svarbia šio magistrinio darbo informacijos baze buvo Kultūros paveldo centre saugomi į Nekilnojamųjų kultūros vertybių registrą įrašytų senųjų žydų kapinių aprašai. Pagal juos galime susidaryti Lietuvos paveldosaugos sistemoje atliekamų žydų kapinių tyrimų pobūdį, kapinių išlikimo lygį, susipažinti su kapinių ir jų apsauginių zonų planais. Tačiau iš šie aprašai beveik nepateikia istorinių duomenų, tik labai retos kapinės yra datuojamos. Kapinių aprašai buvo panaudoti sudarant magistrinio darbo priedus ir iliustruoja senųjų kapinių tyrimo bei aprašymo lygį.

Lietuvos valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus fonduose saugoma medžiaga – viena pagrindinių statistinių informacijos šaltinių apie išlikusias ir neišlikusias žydų kapines Lietuvoje, apie jų būklę bei tvarkymo darbų eigą. Lietuvos žydų bendruomenės kapinių tvarkymo komisijos dokumentai²⁵ iliustruoja žydų kapinių įpaveldinimo eigą.

Statistinius duomenis apie įpaveldintas žydų kapines suteikia Nekilnojamųjų kultūros vertybių registras²⁶.

Rytų Europos žydų kultūros ir istorijos tyrimų centro (toliau REŽKITC) fondai nėra labai gausūs informacija apie senąsias žydų kapines. Savo veiklą REŽKITC pradėjo tik 2004 m., todėl dar nėra surinkta daug medžiagos. Fonduose saugoma centro vykdytų ekspedicijų po Lietuvos miestelius metu surinkta medžiaga. REŽKITC saugoma kapinių fotofiksacijos medžiaga, preliminarūs planai bei išsamūs aprašai. Daugelis kapinių datuotos, išmatuotos, suskaičiuoti antkapiai, kai kurie perskaityti, nustatytos kapinių ypatybės, išskirti tų kapinių tipiniai bei ypatingi antkapiai. Šių tyrimų ataskaitos – geras pagrindas išsamių tyrimų pradžiai.

Be jau aptartos magistro darbe naudojamos medžiagos, informacija apie dabartinį Lietuvos žydų senųjų kapinių išlikimo lygį, kapinių išplanavimo specifiką, lokalizaciją, antkapių bei epitafijų pobūdį buvo renkama autorės atliktų praktinių Lietuvos kapinių

²⁵ VŽMP f. 4; VŽMP 3991/1 – VŽMP 3991/53

²⁶ Prieiga per Kultūros paveldo centro tinklapį www.kpc.lt

žvalgymų metu. Kapinės buvo fotografuojamos bei aprašinėjamos. Dalis surinktos medžiagos atsispindi magistrinio darbo prieduose. Su žydų kapinių tyrimo problemomis autorė susipažinusi savarankiško senųjų Merkinės žydų kapinių tyrimo metu²⁷.

- *Užsienio šalių istoriografija* perteikia didelį susidomėjimą žydų kapinėmis. Nemažas dėmesys istorinėms kapinėms skiriamas bendruose leidiniuose apie vietovės ar žydų bendruomenės istoriją, paveldo objektus, be to, leidžiamos atskiros konkrečioms kapinėms skirtos studijos. Pristatant žydų kapines kaip judaizmo atspindį, šiame magistriniame darbe remtasi bendrais žydų kapinių įrengimo principus bei problemas tiriančiais užsienio autorių, daugiausia vokiečių, darbais. Svarbiausias yra A. Gotzmann straipsnis, nagrinėjantis kapinių kūrimo taisykles pagal judaizmo principus²⁸, taip pat du panašaus pobūdžio E. Roth straipsniai²⁹. A. U. Theobald sudaryta knyga „Der jüdische Friedhof: Zeuge der Geschichte – Zeugnis der Kultur“³⁰ aptaria kapinių kaip istorijos, kultūros, religijos šaltinio fenomeną. Daugelį šioje studijoje nagrinėjamų kapinių rengimo tradicijų ir Vokietijos žydų kapinių ypatumų galima buvo pritaikyti ir Lietuvos žydų kapinėms.

Labai išsamūs Michailo Nosonovskio veikalai apie žydų kapinių epigrafiką³¹ padėjo pristatyti epitafijų teikiamos informacijos svarbą. Savo darbuose M. Nosonovskis pristato Ukrainos bei kitų regionų žydų antkapinius įrašus bei nagrinėja XVI-XIX a. epitafijų struktūrą ir semantiką. Suprasti žydų kapinių ypatumus bei užsienio šalių žydų kapinių tyrimų pobūdį bei paveldosauginę situaciją padėjo konkrečių vietovių žydų kapinių tyrimai Vokietijoje: knyga apie Drezdeno žydų kapines³², A. Diamant knyga apie Vokietijos žydų kapines³³ bei studija apie elgseną su istorinėmis kapinėmis³⁴. Apžvelgiant žydų kapinių tyrimų situaciją Lenkijoje

²⁷ Tamulevičiūtė A. Amžinybės namai. Senosios Merkinės žydų kapinės: bakalauro darbas / VU. Vilnius, 2004.

²⁸ Gotzmann A. Die religionsrechtlichen Grundlagen des jüdischen Friedhofes // Deutsche Kunst und Denkmalpflege. 1990, H. 48.

²⁹ Roth E. Zur Halacha des jüdischen Friedhofes // Udim. Zeitschrift der Rabbinerkonferenz in der Bundesrepublik Deutschland. 1973, H. 4, H. 5.

³⁰ Der jüdische Friedhof: Zeuge der Geschichte – Zeugnis der Kultur. Hrsg. Theobald A.U. - Karlsruhe: Badenia – Verlag, 1984.

³¹ Носоновский М. «Завязанные в узле жизни»: к поэтике еврейских эпитафий // <http://www.berkovich-zametki.com/Nomer26/MN41.htm>; Nosonovsky M. Hebrew Epigraphic Monuments from East Europe. - Boston, 2002; Nosonovsky M. Hebrew Epitaphs and Inscriptions from Ukraine and Former Soviet Union. - Washington: Lulu, 2006.

³² Der alte jüdische Friedhof in Dresden. - Teetz: Hentrich & Hentrich, 2002.

³³ Diamant A. Jüdische Friedhöfe in Deutschland. - Frankfurt am Main: Steinmann & Labuhn, 1982.

³⁴ Umgang mit historischen Friedhöfen. Hrsg. Boehlke H. K. - Kassel: Druckerei Schanze, 1984.

daugiausia remtasi lenkų autorių straipsniais iš paveldosauginio leidinio „Studia i materialy“³⁵.

Darbo struktūra. Darbą sudaro trys skyriai, atitinkantys iškeltus uždavinius. Skyrius apie žydų kapines Lietuvoje apima žydų kapinių istorijos apžvalgą Lietuvos teritorijoje. Pateikiamos ankstyviausio žydų kapinių įkūrimo versijos, plačiau apžvelgiama didelę įtaką prastam kapinių išlikimui padariusi sovietiniu laikotarpiu vykdyta valstybinė politika bei visuomenės nusistatymas „svetimų“ kapinių atžvilgiu. Šiame skyriuje taip pat pristatoma kapinių svarba žydams, aptarti bendri judaizmo kapinių rengimo principai. Išskirta kapinių kaip istorinių, kultūrinių, religinių, etnografinių tyrimų šaltinio svarba. Skyriuje apie žydų kapines Lietuvos paveldosaugos sistemoje aptariami svarbiausi žydų kapinių apsaugą, tvarkymą, tyrimą reglamentuojantys įstatymai bei teisės aktai. Pateikiama žydų kapinių kaip paveldo objekto apsaugos raida; bandoma nustatyti žydų kapinių tyrimų problemas. Trečiajame skyriuje apžvelgiama žydų kapinių tyrimo ir saugojimo situacija keliose užsienio valstybėse: Vokietijoje, Lenkijoje, Ukrainoje bei Latvijoje. Darbo pradžioje pateikiamas įvadas, kuriame suformuluojami darbo tikslai ir uždaviniai. Darbo pabaigoje yra išvados, apibendrinančios tyrimo rezultatus, ir priedai, papildantys tekstą vaizdine medžiaga ir iliustruojantys atliktą tyrimą.

³⁵ Studia i materialy. Cmentarze. Warszawa: Osrodek ochrony zabytkowego krajobrazu narodowa instytucja kultury. 1994, Nr. 1(4).

1. Žydų kapinės Lietuvoje

1.1 Kapinių vieta žydų tradicijoje

Norint pristatyti senąsias žydų kapines kaip svarbų įvairiapusių Lietuvos žydų kultūros tyrimų objektą, būtina pateikti žydų kapinių rengimo ir tvarkos jose tradicijas judaizmo kontekste bei tendencijas Lietuvoje.

Daugybė *halachinių*³⁶ nurodymų, susijusių su kapinių įrengimu, elgsena su mirusiuoju, jo kapu atspindi religinę kapinių ir laidojimo svarbą žydams. Be to, netekusiems valstybės, išbarstytiems po visą pasaulį žydams vienintelė išlikimo galimybė diasporoje buvo stipri religinė tradicija, bendruomenės darna ir kolektyvinė atmintis. Atskiros kapinės buvo būtinos, kad padėtų išlaikyti visus šiuos reikalavimus ir identitetą. Kapinės buvo viena iš būtinų žydų įsikūrimo ir gyvenimo tam tikroje vietovėje sąlygų, todėl galime sakyti, kad beveik visur, kur gyveno žydai, t.y. visuose Lietuvos regionuose buvo ir kapinės (žiūr. Priedus, Nr. 2). A. Janulaitis apie kapinių svarbą žydams rašo: „Jeigu įsigyvena kur žydai tvirčiau, tai pirmiausiai įsitaiso sinagogą ir kapus, o tik tuomet kuria ir bendruomenę visomis teisėmis. Neturėdami kapų savo gyvenamoje teritorijoje, žydai gauna vežti numirėlį į tolimą miestą, o numatydami tai, iš anksto ir visur jie išsideri teisę pravežti lavoną į kapus be maito. Valdžia ir galingieji žinojo, kad žydai tat brangina. Ne sykį koks ponas skolytojas, negaudamas skolos iš kokio žydo, aprašo sinagogą ir kapus, neleidžia niekam tuo naudotis ir tuomet visas kahalas užmokėdavo saviškio skolą. Buvo tikrų atsitikimų Europos vakaruose ir Lietuvoje XVI a., o dažniau XVII a.“³⁷.

Turint omenyje, kad kapinių įkūrimas buvo viena iš sąlygų apsigyventi bendruomenei, Lietuvos žydų kapinių istorijos pradžia galime laikyti XIV a. pabaigą, t.y. žydų bendruomenės įsikūrimo šalyje laiką (žiūr. Priedus, Nr. 1). Tačiau nors istoriniai šaltiniai patvirtina Lietuvos žydų bendruomenių egzistavimą nuo XIV a.³⁸, žinių apie kapines iš to laikotarpio ir iki XVI a. pab. beveik nėra. Pirmosios žinios apie

³⁶ *Halachinis* – priklausantis *halachai*, normatyvinei judaizmo daliai, reglamentuojančiai visą žydų gyvenimą.

³⁷ Janulaitis A. Žydai Lietuvoje. - Kaunas. 1923, P. 43.

³⁸ Kunigaikščio Vytauto 1388-1389 m. suteikta privilegija LDK žydams prilygino juos bajorams ir tapo svarbiu dokumentu jų teisėms ginti, santykiams su LDK valdovu ir įvairiais socialiniais gyventojų sluoksniais reguliuoti; garantavo tikybos laisvę ir religinių institucijų bei kapinių apsaugą (Atamukas S. Op. cit. P.16-17; Rupeikienė M. Nykstantis kultūros paveldas: Lietuvos sinagogų architektūra. - Vilnius: E. Karpavičiaus leidykla, 2003, P.30.)

žydų kapines siekia XV a. pabaigą³⁹ - XIX-XX a. pradžios istorikai ir publicistai mini Vilniaus žydų kapines. Tiksliai Vilniaus kapinių įsteigimo data nežinoma, spėjama, kad 1487 m.⁴⁰, tačiau pats seniausias kapas (rabino Chajeso), aptiktas XX a. pradžioje, datuojamas 1636 m.⁴¹ Kiti autoriai⁴² mini kitas įsteigimo datas: 1477 m., A. H. Kirkoras teigia, kad „šių senkapių brolijos knyga, vadinama „Chevra Kedusza“, surašyta 1486 m.“⁴³, taigi šie metai ir turėtų būti kapinių įkūrimo data. Dabar Vilniuje, Olimpiečių gatvėje, senųjų žydų kapinių vietai pažymėti pastatytame paminkle įrašyta, kad kapinės čia įkurtos 1478 m. Tai būtų seniausios žinomos kapinės Lietuvos teritorijoje. Tačiau Vilniaus kapinių atsiradimo XV a. pab. teorija tėra hipotetinė. Nėra išlikusių istorinių dokumentų, kurie tai paliudytų, taip pat turint omenyje, kad 1495 m. kunigaikštis Aleksandras buvo išvijęs žydus iš LDK⁴⁴, faktas apie kapinių įkūrimą XV a. pab. yra abejotinas. Labiausiai tikėtina, kad žydų kapinės Vilniuje buvo įsteigtos čia įsikūrus bendruomenei – XVI a. pab. Vilniuje sinagoga pastatyta 1573 m.⁴⁵, o kadangi „leidimas steigti kapines duodamas bendra privilegija kartu su pritarimu sinagogos statybai“⁴⁶ galime manyti, kad tuo metu įkurtos ir kapinės. I. Kloizneris mini buvus legendą apie Vilniaus žydų kapinių įrengimą XV a., kadangi tam nėra įrodymų, jis laikosi nuomonės, kad tikriausiai kapinės įkurtos kartu su žydų bendruomenės įsteigimu 1593 m.⁴⁷. Taigi, apie žydų kapines Lietuvoje iš esmės galime kalbėti tik nuo XVI a., spartėjant žydų bendruomenių kūrimuisi šalies teritorijoje. Kapinių svarba ir būtinumas bendruomenės egzistavimui konkrečioje vietovėje atsispindi ir geografiškai – beveik visose Lietuvos vietovėse, kur gyveno žydai, buvo ir jų kapinės. Žydų elgseną su mirusiuoju bei kapinėmis sąlygoja judaizmo tradicija.

Viena iš *micvot*⁴⁸ judaizmo tradicijoje – mirusiojo paruošimas laidotuvėms ir rūpestis, kad mirusiojo kūnas būtų tinkamai palaidotas. Šią užduotį uoliausiai vykdo patys garbingiausi bendruomenės asmenys, sudarantys vieną iš svarbiausių žydiškos bendruomenės institucijų – *Chevra Kadiša* („Šventoji brolija“). Ji rūpinasi mirusiuoju

³⁹ Pagal Švenčionių kapinių, 1996 m. įrašytų į Nekilnojamųjų kultūros vertybių registrą (L63 (M79)) Kultūros vertybės pagrindinį dosje, šios kapinės datuojamos 1414 m. Tai būtų pačios seniausios žinomos kapinės Lietuvoje, tačiau ši informacija nepagrįsta jokiais tyrimais ir yra abejotina, todėl Švenčionių kapinių nelaikysime seniausiomis. (Žiūr. Priedus, Nr. 1, 45)

⁴⁰ Аграновский Г., Гузенберг И. Op. cit. C.4-5; Blažytė D. Op. cit. P.294.

⁴¹ Аграновский Г., Гузенберг И. Op. cit. C.64.

⁴² Juškevičius A., Maceika J. Op. cit.; Małachowicz E. Op. cit.

⁴³ Kirkoras A. H. Op. cit. P.111.

⁴⁴ Atamukas S. Op. cit. P.17.

⁴⁵ Girininkienė V. Op. Cit. P.152.

⁴⁶ Verbickienė J. Op. cit. P.29.

⁴⁷ Kloizner I. Op. cit. S.3-5.

⁴⁸ *Micva* (dgs. *micvot*) - religinis priesakas

ir jo šeima religiniu bei formaliu atžvilgiais nuo žmogaus mirties iki gedulo pabaigos. Organizacijos nariai atsakingi už religijos reikalavimus atitinkančių laidojimo apeigų atlikimą, jie pildė mirusiųjų surašymo knygą, rūpinasi kapinių tvarka. Taigi, laidojimas bei tvarka kapinėse yra lydimi pagarbos ir įvairių taisyklių. Merkinės laidotuvių brolijos įstatuose 1932 m. minimi tokie tikslai: “1) <...>laidoti žydų mirusiuosius ir atlikinėti visas žydų tikybos reikalaujamas prie to apeigas. Draugija savo lėšomis laidoja vargšų mirusius, aprūpina juos reikalingais drabužiais, dovanoja karstus, skiria kapinėse vietas. 2) <...>rūpinasi, kad žydų kapinės būtų tvarkoje, kapai būtų aptverti, paminklai nesudaužyti ir, bendrai, draugija daboja, kad kapų šventumas nebūtų išniekintas.”⁴⁹ Draugijos organizavimą bei veiklą griežtai deklaruoja įstatai, narių elgesio taisyklės, įstojimo – išstojimo sąlygos. 1930 m. steigiant *Chevrą Kadišą*, jos iniciatorių kandidatūros tikrinamos Kriminalinės policijos, gavus atsakymą, kad “apie juos neigiamų žinių vietos policijoje nėra”⁵⁰, draugija įregistruojama.

Pagarbą mirusiajam atspindi daugybė elgsenos kapinėse taisyklių, siekis užtikrinti mirusiems ramybę, o kapinėms ilgaamžiškumą. Norint kapines apsaugoti nuo nuniokojimo, nuo žvėrių ir žmonių, jų teritorija dažniausiai aptveriamą⁵¹. Kita kapinių aptvėrimo priežastis – pažymėti ir atskirti rituališkai nešvarią teritoriją⁵² (mirusysis, jo kapas, pagaliau ir visos kapinės laikomos rituališkai nešvariomis). Ar pagal *halachą* yra būtina kapines aptverti, nėra visiškai aišku, tačiau praktiškai Lietuvoje, kaip ir daugumoje *aškenazių*⁵³ teritorijoje esančių kapinių buvo vadovautasi aptvėrimo tradicija (žiūr. Priedus, Nr. 5).

Siekis suteikti mirusiems ramybę, išlaikyti pagarbą jiems pasireiškia ir atmetant ekshumavimą bei perlaidojimą. Bet koks mirusiųjų lietimasis pagal žydiškąjį tikėjimą yra nepriimtinas ir traktuojamas kaip nepagarbos ženklas. Išimtis gali būti taikoma tik jeigu palaikams grėšia pavojus, tada leidžiamas jų perkėlimas į saugesnę vietą. Mirusieji turi būti gerbiami ir jiems suteikiama amžina ramybė. Kapinės yra sukurtos amžinybei, ir negalima senų kapų vietoje naujai laidoti. Tikriausiai dėl šios priežasties kai kuriose Lietuvos vietovėse egzistavo kelios kapinės – „senos“, t.y. užpildytos, ir „naujos“. Tokie pavyzdžiai - trejos Vilniaus, dvi Marijampolės, Žagarės, Luokės žydų

⁴⁹ LVCA f.399 ap.2 b.550 L.2.

⁵⁰ Op. cit. L.29.

⁵¹ Gotzmann A. Op. cit. S.63; Levinson P. N. Zeugnis einer Religion – Zeuge der Religion: der jüdische Friedhof und seine religiöse Bedeutung // Der jüdische Friedhof: Zeuge der Geschichte – Zeugnis der Kultur. Op. cit. S.60.

⁵² Roth E. Op. cit. S.106.

⁵³ *Aškenaziai* - viena iš dviejų pagrindinių judaizmo kultūrinių grupių, susiformavusi viduramžiais, gyvenusi Vidurio, Šiaurės ir Rytų Europoje.

kapinės. Tačiau nesant kitokių sąlygų, kada nėra įmanoma gauti naujos žemės kapinėms, išimtinai laidojama ir antru sluoksniu. Tokiu atveju, reikia laikytis taisyklės, pagal kurią kapus turi skirti 60 centimetrų žemės sluoksnis⁵⁴.

Ypatingai smerkiamas naudos siekimas iš ant kapo augančių augalų – tai prilygsta mirusiojo paniekinimui⁵⁵. Nupjauti ant kapo augantį medį leidžiama tik tada, jeigu jis kelia grėsmę antkapiui, tačiau medienos panaudojimas savais tikslais negalimas⁵⁶. Draudžiama tikslingai naudoti kapinėse nupjautą žolę. Elgsena su augalais, medžiais, ypač vaismedžiais, augančiais ant arba šalia kapo yra tiksliai nustatyta tam tikrų taisyklių. Jeigu tai galėtų padidinti bendruomenės pajamas ar pasitarnauti kapinių išlaikymui, vaisius, augančius kapinių teritorijoje, galima parduoti. Tik kiekvienas individualus augalų, medžių iš kapinių naudojimas yra neleistinas⁵⁷. Taip pat draudžiamas yra bet koks veiksmas, reiškiantis nepagarbą mirusiajam kapinėse. Kapinėse negalima atlikinėti kasdienybę primenančių veiksmų: valgyti, gerti, miegoti, garsiai kalbėti, įleisti gyvulių, eiti per kapines, norint sutrumpinti kelią. Kapinių teritorijoje draudžiama nešioti *talitą*⁵⁸ ir *tfiliną*⁵⁹ arba naudotis *Toros*⁶⁰ ritiniu, nes tai įžeidžia mirusįjį, kuris jau nebegali atlikti ritualinių apeigų.

Privilegijos šykšti duomenų apie Lietuvos nekrikščionių bendruomenių kapinių įrengimo reglamentavimą, vietos joms parinkimą⁶¹. Tačiau pagal *Mišną*⁶², kapinės privalo būti už miesto, mažiausiai 50 alkūnių (apie 25 metrai) nuo artimiausio namo. Žinoma ir *aškenazių* tradicija kurti kapines ant kalno arba jo nuolydyje, taip, kad nuo gyvenvietės jas skirtų upė arba ežeras⁶³ (žiūr. Priedus, Nr. 3). Neretai Lietuvoje buvo vadovautasi šiomis sąlygomis.

Pagal judaizmo tradiciją, kapinės turėtų būti sudarytos iš kapų eilių, tarp kurių turi eiti takeliai, kad būtų išvengta užmynimo ant kapo (žiūr. Priedus, Nr. 6, 7). Nėra aiškių *halachinių* nurodymų, nuo kur kapinėse turėtų būti pradėta laidoti. Laidojimas eilėmis dažniausiai buvo chronologinis. Tačiau nėra bendros tradicijos, į kurią pusę eilėse reiktų laidoti. Šalia įprastų palaidojimų eilėmis, kartais kapinių kvartalai skiriami

⁵⁴ Röcher R. Das „Haus des Lebens“ – einige religiöse Vorschriften // Der alte jüdische Friedhof in Dresden. Op. cit. S.23.

⁵⁵ Roth E. Zur Halachah des jüdischen Friedhofes. Op. cit. S.97-120.

⁵⁶ Tukcinski J. M. Gescher haChaim. 1960, Bd. 1. S.298.

⁵⁷ Röcher R. Das „Haus des Lebens“ – einige religiöse Vorschriften. Op. cit. S.21.

⁵⁸ *Talit* - meldimosi metu uždedama kaklaskarė su kutais kampuose

⁵⁹ *Tfilin* - odinės dėžutės su Šventraščio teksto fragmentais, diržais pririšamos ant kaktos ir kairės rankos

⁶⁰ Penkios įstatymo knygos (Penkiaknygė)

⁶¹ Verbickienė J. Op. cit. P.29.

⁶² *Mišna* - II a. užfiksuotas žydų įstatyminis kodeksas

⁶³ Хаймович Б. Подольское местечко: пространство и формы // Сто еврейских местечек Украины. Подолия. - Иерусалим – С.- Петербург: Эзро, 1997. С.45.

įvairioms grupėms: mokytiesiems, rabinams, *kohenams*⁶⁴ ir savižudžiams. Pagal *Talmudą*⁶⁵, žmonių, gyvenime buvusių priešais, nederėtų laidoti šalia – jie ir mirę nerastų ramybės. Taip pat stengiamasi nelaidoti šalia nusidėjėlio ir šventuolio, mokslo žmogaus ir nemokyto. Todėl būna įrengiamos „garbės eilės“, kuriose laidojami mokytojai ir rabinai. Kadangi daugelyje kapinių dėl ribotos vietos buvo laidojama chronologiškai, kapo vietos „rezervacija“ buvo nelabai priimtina, pakakdavo labai skirtingus žmones laidoti tiesiog toliau vienas nuo kito; norint išskirti tam tikros asmenybės kapą, jam buvo statomas ypatingas antkapis⁶⁶. *Kohenų* ir jų šeimų narių kapus dažniausiai stengiamasi įrengiami netoli įėjimo į kapines arba padaryti atskirą priėjimą. Palei kapinių aptvarą laidojami savižudžiai, sąmoningai nusidėję ir nuo bendruomenės atsiskyrę žmonės. Kapinėse gali būti išskirti kvartalai ir pagal mirusiųjų lytį, taip pat vaikams skirtą dalį⁶⁷. Kartais kapinių dalyje, kur laidojami tik vaikai, palaidojama ir gimdyvė. Nors visos šios taisyklės dėl kapų įrengimo tvarkos egzistuoja, tai nereiškia, kad visur ir visada realybėje jų buvo laikomasi.

Žydų kapinėse atsispindi judaizmo koncepcija dėl Paskutiniojo Dievo teismo ir mirusiųjų prisikėlimo. Kapų išdėstymas, kaip ir antkapio padėtis, turi būti orientuota Jeruzalės kryptimi, konkrečiu vietinių kapinių atžvilgiu, priklausomai nuo vietos geografinių sąlygų, tai būtų rytų, pietryčių, pietų kryptys (žiūr. Priedus, Nr. 4). Šis paprotys siejamas su mintimi, kad mirusieji turi būti palaidoti ta kryptimi, kuri prisikėlimo iš numirusių metu ves į Izraelį⁶⁸. Lietuvoje pastebima tendencija antkapį statyti rytų kryptimi, tačiau tai nėra griežtai išlaikoma, dažnose kapinėse galima rasti ir įvairiomis kryptimis nukreiptų paminklų. Antkapinį akmenį žydai ypatingai gerbė ir traktavo jį kaip ryšį su amžinai gyva velionio dvasia, dėl to viskas, kas susiję su antkapiu, pašventinta ritualu. Priklausomai nuo tradicijos, paminklas įvairiose bendruomenėse statomas trisdešimtą dieną po mirties arba praėjus metams. Mirusiojo įamžinimu rūpindavosi vyriausieji šeimos nariai. Pagrindinis antkapio tipas Rytų Europoje – stela (hebr. *maceva*), jos konfigūracija labai įvairi. Dauguma jų stačiakampio arba arkos formos, neretai stačiakampės su trikampė arba dekoratyvia figūriniu viršūne, kartais pasitaiko ir kitokių, sudėtingesnių formų. Stelos buvo

⁶⁴ *Kohen* – senovės kunigų palikuonis

⁶⁵ *Talmudas* – žydų įstatyminis kodeksas

⁶⁶ Gotzmann A. Op. cit. S.66.

⁶⁷ Кладбище // Краткая еврейская энциклопедия. - Иерусалим: Кетер, 1988. Т. 4. С.334.

⁶⁸ Röcher R. Op. cit. S.22-23.

dažniausia antkapinių paminklų forma žydų kapinėse Lietuvoje⁶⁹. Yra žinoma, kad Lietuvoje būta ir medinių antkapinių paminklų⁷⁰ (žiūr. Priedus, Nr. 17). Be žydų kapinėse dominuojančių macevų kartais galima pamatyti mažo namelio formos antkapinių statinių – *ohel*. Tokie, šiek tiek palapinės primenantys statiniai buvo paplitę Vokietijoje ir kitose *aškenazių* gyventose teritorijose. *Ohel* dažniausiai statomas ant teisuolio, garbingo bendruomenės žmogaus kapo. Antkapių išraiškingumas, dekoratyvumas, akmeninių stelų raižyba, jų siužetai, atlikimo charakteris ir sudėtingumas visada buvo socialinė kategorija.

Stelas puošiančių meninių formų šaknys glūdi dar senovėje. Dar prieš mūsų erą Samarijos ir Galilėjos meistrai akmenyje vaizdavo judaizmo atributus, kurie įvairiose stilistinėse interpretacijose liko vėlesnių epochų mene. Tai septynšakė žvakidė - *menora*, pučiamas ragas – *šofaras*, citrusinio augalo vaisius – *etrogas*, palmės šakelė - pagrindiniai ir seniausi judaizmo simboliai⁷¹. Įdomus Rytų Europos žydų antkapinių paminklų bruožas – mišri stilistika. Kai kurie šių antkapių pasižymi profesionaliu atlikimu, kiti – iškilesni ir imponantiškesni – priklauso liaudies menui. Meistrų pastangomis akmens reljefuose atsirado naujų motyvų ir temų. Seni simboliai buvo papildomi biblijiniais įvaizdžiais, asocijuotais su akmenyje iškaltais vardais. Naujesnės temos yra susijusios su kulto apeigomis, perteikia bendražmogiškas gyvenimo ir mirties idėjas. Su mirties faktu siejasi tokie antkapiniai simboliai, kaip pvz. nulaužtas medis ar nulūžusios šakos. Sulaužytos žvakės dažnai simbolizuoja jaunos moters mirtį. Stelos būdavo marginamos gyvūnų, paukščių, augalų, kitais realaus pasaulio objektų atvaizdais. Tradiciniai antkapiniai akmenys padeda suvokti žydų meistrų pasaulėjautą ir siekius⁷². Simbolių suvokimas atveria savitą, įdomią nacionalinio meno pusę. Viena pagrindinių nacionalinio meno išraiškų - *menora* - senas žydų dvasinio gyvenimo simbolis. Tradicija antkapyje vaizduoti *menorą* paplito II a. Ji tapo tiesiog judaizmo simboliu, ir jos vaizdavimas antkapyje aiškinamas ne tik tradicija, o ir tuo, kad žydai, gyvendami diasporoje, jautė poreikį šiuo simboliu išreikšti savo religinę - nacionalinę priklausomybę. Kartais septynšakė *menora* būdavo vaizduojama kaip penkiašakė ar šešiašakė. XIX - XX a. žvakidės motyvas žymėdavo moterų kapus, dažnai šabo žvakidė turėdavo *menoros* formą, neretai vaizduojama ir įvairiomis kitokiomis formomis. (Žiūr.

⁶⁹ Miknevičiūtė M. XVIII a. pabaigos – XX a. pradžios antkapinių paminklų stilistikos tendencijos // Urbanistika ir architektūra. 2000, Nr. 1. P.39.

⁷⁰ Levy A. Op. cit. S.329.

⁷¹ Goberman D. Jewish Tombstones in Ukraine and Moldova. - Moscow, 1993. P.33.

⁷² Kancedikas A. Žydų liaudies menas kaip Europos kultūros paveldo dalis // Jidišo įnašas į Europos kultūrą. Sud. Zingeris E. - Vilnius: Vaga, 1998, P.75.

Priedus, Nr. 8, 9, 10) Per žvakides buvo siekiama parodyti betarpišką moters ryšį su religinėmis apeigomis, susijusiomis su šabu. Daugelyje Lietuvos žydų kapinių žvakidžių motyvas sutinkamas daugiausiai ant moterų kapų. (Pavyzdžiui, Merkinės žydų kapinėse žvakės / žvakidės – išskirtinai moterų antkapinių akmenų simbolis.) Kai kurie simboliai įamžina mirusiojo kilmę, pvz. laiminančios rankos simbolizuoja kilmę iš kunigų giminės – *Kohenų* (žiūr. Priedus, Nr. 11, 12), ąsotis žymi *Levi* giminės palikuonis. Dovydo žvaigždė (hebr. *magen David*) – nuo seniausių laikų įvairiose kultūrose naudojamas ornamentas, maginis ženklas. XIX a. pab. ir XX a. plisdamas iš Vakarų ir Centrinės Europos į Rytų Europą tampa judaizmo simboliu⁷³ Dovydo žvaigždė – dažniausias dabar randamas antkapinis simbolis Lietuvoje (žiūr. Priedus, Nr. 13).

Ypatingai svarbus šaltinis istoriniuose, literatūriniuose, dvasinės žydų kultūros tyrimuose gali būti antkapiniai užrašai. Iš epitafijos galime gauti informacijos apie bendruomenės įsikūrimo laiką konkrečioje vietovėje (kadangi bendruomenės įsikūrimo laikotarpis dažniausiai sutampa su kapinių įkūrimu), atskleisti naujų faktų iš asmenų ar net ištisų giminių istorijos, geriau suvokti bendruomenės pasaulėvoką. Epitafijų užduotis – įamžinti mirusiojo vardą, susieti jį su amžinybe⁷⁴. Įprastinė stelų epitafijų kalba – hebrajų. Antkapiniai tekstai senovėje buvo trumpi, užrašomas tik mirusiojo vardas, bet palaipsniui jie darosi vis ilgesni, detalesni, puošnesni. XVI - XIX a. galima išskirti epitafiją sudarančius elementus: įvadinę formulę, mirusiojo vardas, data, palaiminimas - pabaigos formulę (eulogija)⁷⁵. Įvadinę formulę dažniausiai būna dvi hebrajiškos raidės ם ן ir jų variantai, kurie sako: „čia ilsisi“, „čia palaidotas“, „šis kapas priklauso“. Epitafijos pabaigoje esanti formulė – hebrajiškos raidės ן ן ץ ן ן, žyminčios žodžius „Tebūnie jo (jos) siela įrišta į gyvybės mazgą.“ (Žiūr. Priedus, Nr. 14) Epitafijų tekstai XVIII a. darosi vis įmantresni, praplečiami atitinkamomis ištraukomis iš Šventų knygų, naudojami biblijiniai posakiai, citatos, rečiau aptinkami išsireiškimai, kurie remiasi talmudiniais, rabiniškaisiais tekstais⁷⁶. Epitafijos tekste nusakoma socialinė priklausomybė, įvairiomis analogijomis perteikiamos palaidoto žmogaus savybės. Dažnai antkapiniame tekste mirusysis giriamas, vardijamos jo gerosios savybės ir išreiškiamas sielvartas dėl tokio brangaus žmogaus netekties⁷⁷. Panegirinės formulės dažnai ne tiek išreiškia realias mirusiojo būdo puses, kiek leidžia spręsti, kokias

⁷³ <http://www.berkovich-zametki.com/Nomer26/MN41.htm>

⁷⁴ Ehl P., Parik A., Fiedler J. Alte Judenfriedhöfe Böhmens und Mahrens. - Prag: Paseka. 1991, S. 11.

⁷⁵ Носоновский М. «Завязанные в узле жизни»: к поэтике еврейских эпитафий // <http://www.berkovich-zametki.com/Nomer19/MN18.htm>

⁷⁶ Ten pat.

⁷⁷ Brzewska I. Hebraijskie inskrypcje nagrobne na macevach z dawnego cmentarza w Turku // Almanach żydowski. - Warszawa, 1995 – 1996. S.91.

žmoniškąsias vertybes brangino žydų bendruomenė⁷⁸. Antkapio įrašas dažnai įgauna meninį, poetinį atspalvį. XIX a. viduryje su *Haskalos*⁷⁹ sąjūdžiu atsiranda žydų laidojimo papročių pokyčiai. *Haskalos* idėjomis susižavėję pažangieji žydai, nežiūrint į ortodoksų pasipriešinimą, išsikovojo teisę antkapinių paminklų epitafijose vartoti ne hebrajų ar jidiš, bet vietinę kalbą⁸⁰. Vis dėlto iki pat šių laikų išliko tradicija šalia vietine kalba užrašyto pagrindinio teksto palikti, kad ir trumpą, tradicinį užrašą hebrajų kalba.

Kadangi judaizmo tradicija reikalauja užtikrinti kapinėms jų ilgaamžiškumą, draudžiamas perlaidojimas, laidojimas antra eile, todėl jos daugelį amžių galėjo išlikti nepakitusios (išskyrus teritorijos praplėtimą). Skirtingai, nei krikščionių kapinėse, kur galimas laidojimas antra eile, taip prarandant žinias apie konkrečius žmones, žydų kapinėse epitafijų bei antkapinių simbolių pagalba dar galima atskleisti įvairių asmenų ir šeimų istorijos faktų⁸¹. Kadangi dažnai istorijos žinios apie konkrečių miestelių žydų istoriją yra labai fragmentiškos, o įvairių žydų gyvenimą konkrečioje vietovėje liudijančių relikvų likę ne daug, kaip istorijos šaltinį galime naudoti kapines. Žydų kapai dokumentuoja visos bendruomenės likimą. Remiantis kapinių tyrimais, būtų galima nustatyti ir įvairavusią žydų skaičiaus kaitą vietovėje. Kapinės atspindi ir bendruomenės gyvavimo tam tikroje vietovėje pabaigą. Didžioji dalis Lietuvos žydų kapinių savo veikimą baigia 1940-1941 m., tai dar vienas tragiškos žydų istorijos dokumentas.

Kapinių svarba žydams ne paslaptis buvo jau žydų kūrimosi LDK laikotarpiu. Žydų kapams ir laidojimo apeigoms jau pradedant Vytauto Didžiojo privilegija rodoma pagarba: draudžiama niekinti kapus (XIII str.⁸²), žydai atleidžiami nuo muito mokesčio pervežant velionį (XII str.⁸³). Šis ypatingas kapinių vaidmuo žydų gyvenime lėmė kapinių paplitimą po visą Lietuvos teritoriją. Lietuvoje žinoma 180 žydų kapinių (pagal Lietuvos žydų bendruomenės kapinių tvarkymo komisijos sąrašus⁸⁴). (Žiūr. Priedus,

⁷⁸ Страхова А. В. Єврейські надгробні пам'ятники як джерело з історії та культури Правобережної України (на прикладі містечка Хотин Чернівецької області): Бакалаврська робота / Міністерство освіти та науки України Міжнародний Соломонів університет Східноукраїнська філія „МСУ-Харків”. - Харків, 2005, С.30.

⁷⁹ *Haskala* - žydų inteligentijos visuomeninis judėjimas, turėjęs tikslą sujungti judaizmo tradicijas su pasaulietiniu švietimu.

⁸⁰ Gberman D. Op. cit. P.50.

⁸¹ Krikščionių laidojimo tradicijoje nėra nusistatymo nelaidoti antra eile, todėl labia dažnai senuosius kapus pakeičia nauji, taip ištrindami informacijos pėdsakus apie anksčiau palaidotus žmones, tuometinę antkapių apdirbimo tradiciją. Daugelyje Lietuvos miestelių krikščionių kapinės pagal išlikusius antkapius „naujesnės“ už išlikusius žydų kapinėse. Pavyzdžiui, seniausias Merkinės krikščioniškųjų kapinių antkapis yra XIX a. pabaigos, o žydų kapinių – 1800 m. (žiūr. Priedus, Nr. 15,16).

⁸² Лазутка С., Гудавичюс Э. Привилегия евреям Витаутаса Великово. - Москва, 1993. С.48.

⁸³ Ten pat.

⁸⁴ VŽMP 3991/1 – VŽMP 3991/53

Nr. 2) Didžiausias kapinių skaičius užregistruotas Kauno ir Vilniaus rajonuose (8 ir 7), mažiausias Jonavos ir Šalčininkų rajonuose (po 1). Deja, ne visas kapines šiandien galima rasti, tačiau nepaisant didžiausių masinių naikinimų II-ojo Pasaulinio karo metais, įvairių okupacijų metu patirtų žydų kultūrinio, religinio paveldo nuostolių, kapinės yra palyginus gausiai išlikę žydų materialiojo paveldo objektai, talpinantys savyje žydų istorijos, pasaulėvokos ir pasaulėjautos, religinės tradicijos ypatumus, atskleidžiantys meninės kultūros raidą.

1.2 Žydų kapinių išlikimas šalyje

Sunkiausius išbandymus žydų tautai teko patirti XX a. viduryje ir antrojoje pusėje, sovietinės ir nacių okupacijos metais. 1940 m. Tarybų Sąjungai okupavus Lietuvos Respubliką, jai buvo pristatytas stalinistinės kultūros modelis. Jau nuo pirmųjų tarybinių metų buvo griunamos giliai į šaknis Lietuvos žemėje turėjusių tautinių mažumų gyvenimo tradicijos⁸⁵. Didžiausią įtaką žydų kapinių išlikimui padarė sovietmečiu vykdyta kapinių naikinimo politika. Jau pirmosios sovietinės okupacijos metais trejos Vilniaus žydų kapinės perduotos miesto savivaldybei⁸⁶.

Pokario metais žydai siekė atkreipti valdžios institucijų dėmesį į nykstančius žydų kultūros paminklus. 1946 m. liepos 27 d. Žydų muziejaus direktorius kartu su muziejaus tarybos nariais kreipėsi į LTSR AT prezidiumo pirmininką J. Paleckį, LTSR ministrų tarybą, Kultūros – švietimo įstaigų pirmininką A. Guzevičių, Vilniaus miesto kultūros švietimo darbo skyriaus viršininką dėl blogai tvarkomų ir prižiūrimų senųjų žydų kapinių, žudynių vietos Paneriuose⁸⁷. Buvo prašoma paženklinti kapines ir masinių žudynių vietą Paneriuose, pastatyti paminklus ir memorialines lentas. Deja, žydų inteligentų balsas nebuvo išgirstas. Tai nebuvo išimtinis dalykas – nuo pat okupacijos pradžios sovietų valdžia naikino krikščionių ir nekrikščionių kapines, paminklus ir kitokias religingumo apraiškas. 1958-1968 m. – pats intensyviausias naikinimo laikotarpis, kitaip vadinamas „buldozeriniu ateizmu“. Kapinės buvo tiesiog sulyginamos su žeme, užstatomos visuomeninio naudojimo pastatais (vaikų darželiais, pramogų centrais, ritualinių paslaugų rūmais ir pan.). Tragiško likimo sulaukė daugybė Lietuvos žydų kapinių, tarp jų dvejios Vilniaus žydų kapinės – daugybės žymių žydų visuomenės

⁸⁵ Kašauskienė V. Socialistinio impreializmo presas // Tiesa. 1990, gruodžio 13. P.5.

⁸⁶ Аграновский Г. К истории ликвидации Вильнюсской еврейской общины // Жыдų музėjус. - Vilnius, 1994. С.44.

⁸⁷ Samavičius R. Žydų kultūros paveldo netektys okupacijų metais // Kultūros paminklai. 2000, Nr. 6, P.61.

veikėjų amžino poilsio vietos, turtingos architektūrine ir menine įvairove pasižymėjusiais antkapiais (vienos Rinktinės gatvėje dešiniajame Neries krante, kitos Antakalnyje prie Olandų gatvės). Per abu Pasaulinius karus išlikusios unikalios, vienos iš seniausių Lietuvoje žydų kapinės, įkurtos XV a. pab. ar XVI a. antroje pusėje, pradėtos naikinti pokario laikotarpiu – 1955 m., remiantis Vilniaus vykdomojo komiteto sprendimu. Kapinės naikintos statant baseiną, 1971 m. – Sporto rūmus, tiesiant inžinerines komunikacijas. Dabar šioje vietoje stovi Sporto rūmai (žiūr. Priedus, Nr. 18). Sovietmečiu buvo sunaikintos ir vadinamosios „naujosios“ žydų kapinės, buvusios Popinėje ant kalvų tarp Antakalnio ir Užupio, dabartinėje Olandų gatvėje. Oficialiai šios kapinės buvo įsteigtos 1929 m., nes tuo metu senosios kapinės jau buvo perpildytos⁸⁸, bet laidoti jose pradėta tik 1831 m., uždarius senąsias kapines ir perkėlus iš jų dalį kapų, tarp kurių buvo ir Vilniaus Gaono kapas. Kapinėse buvo laidojama iki 1959 m., tada priimtas nutarimas per du metus likviduoti ir šias kapines; prasidėjo griovimo darbai ir 1965 m. kapinės buvo galutinai sulygintos su žeme. Keletas antkapinių paminklų buvo perkelti į šiuolaikinės žydų kapines Saltoniškėse, bet dauguma akmens plokščių buvo panaudota įvairiems statybos darbams. Iš žydų antkapių buvo nutiesti Tauro kalno laiptai (1993 m. jie pakeisti), dalis antkapių vėliau panaudoti Žirmūnų ir Lazdynų tilto statybai. „Nejauku, net baisu darosi lipant laiptais į Vilniaus profsajungų kultūros rūmus, kurių pakopos – tai kapinių antkapiai“⁸⁹ – taip apibūdinama ši padėtis spaudoje. Šiuo metu buvusių Užupio kapinių teritorijoje stovi Vilniaus ritualinių paslaugų rūmai (žiūr. Priedus, Nr. 19, 20). Tiek senosios, tiek vadinamos „naujosios“ Vilniaus žydų kapinės atlaikė hitlerinę okupaciją ir buvo sunaikintos tik po karo. Tokio likimo sovietiniu laikotarpiu sulaukė daugelis Lietuvos žydų kapinių ir kitų kultūros paminklų.

Kaune 1952 m. valdžia pradėjo vykdyti akcijas, nukreiptas prieš veikiančias žydų kapines. Pirmiausiai Kauno miesto vykdomasis komitetas savo nutarimu uždarė labai gerai sutvarkytas centrines žydų kapines Žaliakalnio rajone, po ko jose ėmė dinginėti marmuriniai antkapiai. 1954 m. balandžio 27 d. uždarytose Žaliakalnio žydų kapinėse buvo organizuotai įvykdyta antkapių nuverimo akcija, kurios metu buvo nugriauta apie 500 paminklų. Šie nuversti paminklai buvo nušlifuojami, o iš jų pagaminami nauji antkapiai. Tų pačių 1954 m. gegužę iš šių kapinių pradėjo vežti žvyrą ir smėlį kartu su žmonių kaulais ir griaučiais. Jokie žydų skundai ir prašymai nesustabdė šių vandališkų valdžios veiksmų⁹⁰. (Žiūr. Priedus, Nr. 21)

⁸⁸ Gasparavičienė S. Op. cit.

⁸⁹ Kaganovičius I. Neužmiršę praeities išsaugosime ateitį // Kauno tiesa. 1990 lapkričio 17. P.2.

⁹⁰ LVCA F.R.181.ap.3. b.39. L.22.

Klaipėdos žydų kapinėse buvo pastatytas Vakarų šalių radijo stočių slopintuvas. Šiauliuose šeštajame – septintajame dešimtmetyje miesto valdžios nurodymu panaikintos žydų kapinės, nutiesti keliai, dalis paminklų panaudota Aušros tako laiptams, pastatytas vaikų darželis. „Praktiškai žydų kapinės pradėtos sistemingai naikinti jau pokario metais. Slapčia, iš pradžių nedideliu mastu, o vėliau intensyviai buvo beveik nugriauta tvora individualių namų pamatams, daužomi ir vagiami antkapiai. <...> Visi likę antkapiai buldozeriais buvo sustumti į krūvas, išvežti: geresni peršlifuoti kitiems antkapiams, prastesni susmulkinti miesto dekoratyvinių tvorelių statybai“⁹¹. Dauguma Tauragės miesto žydų kapinių paminklų panaudota turgaus paviljono pamatams. Buvusių kapinių teritorijoje leista statyti individualius gyvenamuosius namus. Aštuntajame dešimtmetyje Panevėžyje sunaikintų žydų kapinių vietoje įrengtas skveras ir vaikų žaidimų aikštelė, dalis Gargždų žydų kapinių teritorijos tapo kolektyviniu sodu, kitoje dalyje buvo ganomi gyvuliai. I. Kaganovičius „Kauno tiesoje“ 1990 m. aprašo tokią situaciją: „Respublikos spaudoje taurūs žmonės ne kartą piktinosi svarstydami Prienų istorinių žydų kapinių „planinį“ likvidavimo ir vaikų darželio jų vietoje klausimą. Juk tiesiog skaudu pagalvoti apie nekaltus vaikučius, žaidusius futbolą su buldozerių išraustomis žmonių kaukolėmis!“⁹² Toliau I. Kaganovičius nerimauja dėl Kaišiadorių, Seredžiaus, Švėkšnos, Vilkaviškio bei daugelio kitų Lietuvos miestų ir miestelių žydų kapinių vaizdo: geresni paminklai išvogti, paprastesni išmėtyti, kapai apžėlę. Pagrobtai paminklai buvo peršlifuojami ir parduodami, o kai kur panaudoti pamatams. Neliko senų žydų kapinių ir Tauragėje. Jų vietoje dabar stovi nauji privatūs namai. Garliavos žydų kapinės reikia gelbėti. Kėdainiuose išnešioti antkapiai dar ir dabar tebeguli prie kai kurių namų įėjimo“⁹³.

Kapinių išlikimą įtakoję ir pati tragiška žydų istorija – išnaikinta beveik visa Lietuvos žydų bendruomenė, tokiu būdu didžiojoje šalies dalyje neliko kapinių „šeimininkų“, kurie užtikrintų kapinių ramybę, neliečiamybę ir amžinumą. Senosios žydų kapinės, be šalia gyvenančios žydų bendruomenės, daliai Lietuvos gyventojų prarado kapinių kaip gerbtinos, šventos vietos statusą – jos buvo suprantamos kaip „kitokios“ ir labiau asocijavosi su pasipelnymo šaltiniu, gyvulių ganymo vieta ar tiesiog puikia vieta statyboms (žiūr. Priedus, Nr. 25, 26). Kapinių nuniokojimą lėmė ir egzistavęs mitas, kad kiekvienas žydas būtinai turėjo turėti aukso. Daugelyje Lietuvos regionų „aukso karštinės“ apimtų žmonių nesustabdydavo jokios žmogaus moralės

⁹¹ Lipšicas L. Šiaulių žydų kapinės // Šiaulių naujienos. 1990 lapkričio 14 d., Nr.171, P.5.

⁹² Kaganovičius I. Op. cit. P. 2.

⁹³ Ten pat.

normos, skatinančios pagarbą amžino poilsio vietai, nebuvo jokių tabu. „Užsukę į Aukštadvario senąsias žydų kapines buvome apstulbinti. Pamatėme šviežiai išraustą kapą. Aplink duobę matėsi žmogaus kaulai. Pasidairę radome dar du išniekintus kapus. Ne naujiena, kad taip vandalai ieško auksinių dantų. Sprendžiant iš nedaug pribirusių lapų, kapai iškasti prieš kelias dienas“⁹⁴, - tai tik vienas tokių žydų kapinių išniekinimo pavyzdžių. Aukso iškojimai nesiliovė net po Lietuvos Nepriklausomybės atkūrimo, kada senosios žydų kapinės pradėtos tvarkyti ir imtos pripažinti saugomais kultūros paveldo objektais.

Kapinių išsaugojimu imta rūpintis Lietuvos tautinio atgimimo metais ir atkūrus Nepriklausomybę. Atskiruose Lietuvos regionuose žmonės pradėjo burtis į talkas ir tvarkyti apleistas ir nusiaubtas kapines. (Žiūr. Priedus, Nr. 32, 34) Šalies spaudoje pasirodo žinutės apie tvarkomas kapines: „Neseniai Kelmės žydų kapinėse ant gražaus Kražantės kranto, kuris per ilgus karo ir pokario metus <...> tapo sunkiai prieinamomis džiunglėmis, sugaudė motoriniai pjūklai, supoškėjo kirviai. Kapines valyti nuo gausios augmenijos, jas aptvarkyti ėmėsi Maironių kolūkio žmonės“⁹⁵. Nors kapinės buvo tvarkomos, bandoma joms grąžinti gerbtinos vietos vaizdą, tačiau atkurti to, kas buvo prieškarinio laikotarpio neįmanoma. Daug senųjų kapinių išnaikinta, kai kurios stipriai nuniokotos žmonių, o galiausiai ir laikas daro savo – antkapiai virsta, smenga, keičiasi jų vaizdas, įskaitomumas. Kadangi sovietmečiu žydų kapinės, galima sakyti, neturėjo kapinių statuso ir jų teritorijose buvo daroma kas tik norima, įpratę prie tokios tvarkos, žmonės sunkiai vėl įsisavina, kad žydų kapinės – irgi kapinės. Neretai gali pamatyti tarp žydų antkapių besiganančius naminius gyvulius. Kodėl nevyko istorinių žydų kapinių tyrimai sovietmečiu, parodo tuo laikotarpiu vykdyta politika ir požiūris į žydų kultūrą. Iki dabartinių laikų išlikusį senųjų žydų kapinių nepakankamą įvertinimą galima laikyti viena iš priežasčių, kodėl Lietuvoje vis dar nevyksta kapinių tyrimai. Nepaisant istorijos bėgyje susiklosčiusių aplinkybių, įtakojusių žydų kapinių likimą, dabartinės situacijos, istorines žydų kapines dar galima rasti visoje Lietuvos teritorijoje, nors dauguma jų išlikę tik iš dalies (žiūr. Priedus, Nr. 2).

⁹⁴ Stacevičius S. Išniekintos kapinės // Lietuvos aidas, 1994 spalio 28, Nr. 212, P.4.

⁹⁵ Pikturka V. Atstatykim tai, kas buvo naikinama // Bičiulis, 1989 spalio 12, Nr. 122, P.6.

2. Istorinės žydų kapinės nepriklausomos Lietuvos paveldosaugos kontekste

2.1 Paveldosauga (įstatymai, teisės aktai, paveldosaugos institucijų veikla)

Žydų kapinių išlikimu ir jų tvarkymu susirūpinta Lietuvos tautinio Atgimimo laikotarpiu. Pamažu nuniokotų, apleistų kapinių problema pradėjo kilti spaudoje. Lietuvos žydų kultūros draugija (nuo 1991 m. pervadinta Lietuvos žydų bendruomene) ėmėsi iniciatyvos, kad žydų kapinės atgautų kapinėms būtiną pagarbą ir apsaugą. Atkūrus Lietuvos Nepriklausomybę, Respublikos vadovybei palaikant, Lietuvos žydų kultūros draugijai ir Valstybiniam žydų muziejui pasiūlius, 1990 m. lapkričio 7 d. priimtas Lietuvos Respublikos Aukščiausios Tarybos prezidiumo specialusis nutarimas *Dėl žydų genocido aukų kapų bei kapinių sutvarkymo ir paveldo ženklinimo*⁹⁶, pagal kurį žydų kapinės, prižiūrint Kultūros paveldo apsaugos inspekcijai (1994 m. perorganizuota į Kultūros vertybių apsaugos departamentą), turėjo būti sutvarkomos, paženklintos ir prižiūrimos (žiūr. Priedus, Nr. 27). Remiantis paveldosaugininkų ekspertizėmis, žydų kapinės pradėtos įtraukinėti į Naujai išaiškintų istorijos ir kultūros paminklų sąrašą. Į šį sąrašą daugiau neįrašoma nuo 1995 m.

Pagal 1994 m. gruozio 22 d. priimto ir 1995 m. vasario 1 d. įsigaliojusį *Nekilnojamųjų Kultūros vertybių apsaugos įstatymą*⁹⁷ neveikiančios kapinės turi kultūrinę vertę bei visuomeninę reikšmę ir registruojamos kaip nekilnojamosios kultūros vertybės (pagal 3 straipsnį). Nustatytos ir įvertintos nekilnojamosios kultūros vertybės registruojamos įrašant jas į Lietuvos Respublikos nekilnojamųjų kultūros vertybių registrą. Kultūros vertybės įrašymas į Registrą yra objekto kaip kultūros vertybės juridinis pripažinimas ir įteisinimas. Pagal 1994 m. *Nekilnojamųjų kultūros vertybių apsaugos įstatymą* kultūros vertybėmis laikomi tiek į Registrą įrašyti objektai, tiek anksčiau patvirtinti kultūros paminklai ir kiti kultūros paveldo objektai. Laikinosios apskaitos bei Naujai išaiškinamųjų objektų sąrašuose įrašytos senosios žydų kapinės palaipsniui įtraukiamos į Registrą. Šiai dienai iš Naujai išaiškinamųjų objektų sąrašo į Registrą dar neperkeltos 26 senosios žydų kapinės.

⁹⁶ Lietuvos Respublikos Aukščiausios Tarybos prezidiumo nutarimas Dėl žydų genocido aukų kapų bei kapinių sutvarkymo ir paveldo ženklinimo // VŽMP 3991/54-1-190

⁹⁷ Lietuvos Respublikos nekilnojamųjų kultūros vertybių apsaugos įstatymas // www.lrs.lt (žiūrėta 2005 09 20)

Nekilnojamųjų kultūros vertybių registras. Senosios žydų kapinės į Registrą pradėtos traukti 1996 m. Į Registrą įtrauktomis žydų kapinėms taikomos bendros visoms nekilnojamoms kultūros vertybėms pagal įstatymą taikomos taisyklės: Kultūros vertybių priežiūrą garantuoja jų savininkai ir valdytojai (žydų kapinių atveju – vietos savivaldybės); priežiūra turi garantuoti vertybių fizinės būklės stabilumą; siekiant apsaugoti nuo išorinio poveikio, nustatomos apsaugos zonos. Pagal *Nekilnojamojo kultūros paveldo apsaugos įstatymą*⁹⁸, priimtą 2004 m. rugsėjo 28 d., įsigaliojusį 2005 m. balandžio 19 d., žydų kapinės toliau įtraukiamos į Registrą ir joms taikomos visos Nekilnojamoms kultūros vertybėms taikomos taisyklės. Pagal šį įstatymą žydų kapinių apsauga reglamentuojama remiantis viešosios pagarbos apsaugos tikslu. Į Registrą įtraukiamos ir kultūros paveldo objekto statusą gauna net neišlikę ar labai blogai išlikę kapinės. Šiuo metu į Registrą įtraukta 113 senųjų žydų kapinių (žiūr. Priedus, Nr. 29) t. y., dar ne visos, esančios šalies teritorijoje (Žydų kapinių ir masinių žudynių vietų tvarkymo komisija yra užregistravusi 180 senųjų žydų kapinių⁹⁹). Paskutinis senųjų žydų kapinių įrašas Registre yra iš 2004 m., nuo to laiko žydų kapinių įpaveldinimo procesas sustojęs.

Registro sandara (sudedamosios dalys), pateikiama visuomenei internete¹⁰⁰, nuolat kinta. 2004 m. dar yra grafa, kur nurodomas kai kurių kapinių datavimas, kapinių vertė ir palaidotų žmonių įvardijimas (kai kur nurodoma, kad palaidoti tam tikros vietovės žydai, kitur jie įvardijami žodžiu „gyventojai“) (žiūr. Priedus, Nr. 28). 2006 m. Registre¹⁰¹ nelieka skilties „Kultūrinė vertė ir pagrindiniai duomenys“, ji pakeičiama grafa, nurodančia tik objekto vertę. (Daugeliu atvejų vertę žymi raidė „I“ – greičiausiai žyminti istorinę vertę, kai kur vietoj vertės įrašytas brūkšnelis, turbūt reiškiantis, kad vertė nenustatyta). Tokiu būdu išvengiama kartojimosi, kad ten palaidota tam tikros vietovės gyventojai, nes tai atspindi jau objekto pavadinime. Iš tiesų būtų tikslinga pateikti tokią grafiką, nurodant, iš kokių aplinkinių vietovių tose kapinėse buvo laidojama, tai gana svarbi informacija rekonstruojant bendruomenių priklausomybę kahalui, atkuriant bendruomenės istoriją. Tačiau turint omeny, kad jokie tyrimai, nustatantys, iš kur tiksliai buvo laidojami mirusieji, atlikti nebuvo, nėra tikslinga ir grafa su papildomu palaidotųjų nurodymu. Taip pat dingsta ir ankstesniam Registre dar buvę kai kurių kapinių datavimai, taip tarsi nuslepiant, kad nėra nustatytas beveik visų kapinių amžius,

⁹⁸ Lietuvos Respublikos nekilnojamųjų kultūros vertybių apsaugos įstatymo pakeitimo įstatymas // www.lrs.lt (žiūrėta 2006 01 20)

⁹⁹ VŽMP 3991/1 – VŽMP 3991/53

¹⁰⁰ Lietuvos respublikos kultūros paveldo registras // www.kpc.lt (žiūrėta 2004 05 01)

¹⁰¹ Lietuvos respublikos kultūros paveldo registras // www.kpc.lt (žiūrėta 2006 01 20)

o gal ir to datavimo nepagrįstumas (pvz., Švenčionių žydų kapinės datuojamos 1414 m. – XX a. 5 deš. Datuojant remiamasi liudytojų parodymais, ir, neva, tyrimais, kurių pėdsakų Kultūros vertybės pagrindiniame dosje nelabai galima rasti. Tai būtų pačios seniausios Lietuvoje išlikusios žydų kapinės. Tačiau ši informacija nėra teisinga). 2006 m. Registre nelieka ir skilties, kur nurodomas kapinių plotas (žiūr. Priedus, Nr. 29).

Į Registrą įrašytos kapinės įgauna kultūros vertybės statusą, o „vertybė – tai saugoma ir tvarkoma visuma – su visomis savo sudėtinėmis dalimis, su savo teritorija“¹⁰². Kultūros vertybės statusą turinčioms kapinėms nustatoma apsaugos nuo fizinio poveikio zona ir kai kurioms – vizualinės apsaugos zona.

Kultūros paveldo centras. Vienas iš pagrindinių Kultūros paveldo centro (toliau KPC) veiklos tikslų – vykdyti kultūros vertybių ir informacijos apie jas paiešką, istorinius ir fizinius tyrimus ir kitus darbus, reikalingus kultūros vertybių apskaitai, jų propagavimui, informacijos kaupimui ir saugojimui. Taigi KPC saugoma ir informacija apie žydų kapines, surinkta vykdant apskaitą prieš įrašant jas į Nekilnojamųjų kultūros vertybių registrą. Kiekvienoms į Registrą įrašytoms kapinėms yra paruoštas segtuvas su surinkta informacija. Ši apskaitos medžiaga kaupiama ir sudaro kultūros vertybės pagrindinį dosje (toliau dosje). Dosje saugomi KPC, jų sandara laikui bėgant kito, nors informatyvumas liko toks pat kuklus, atspindintis labai negilaus tyrimo rezultatus (daugiau apie tyrimus dalyje 2.2: Paveldotvarka).

Pagal 2005 06 22 priimto ir 2005 07 01 įsigaliojusio *Nekilnojamųjų kultūros vertybių atskleidimui reikalingų tyrimų duomenų apimties aprašo*¹⁰³ nuostatas, nekilnojamųjų kultūros vertybių atskleidimą gali organizuoti įvairios tuo suinteresuotos institucijos, kurioms metodiškai vadovauja Kultūros paveldo departamentas (toliau KPD). Atskleidimą gali organizuoti savivaldybių paveldosaugos padaliniai, tradicinės religinės bendruomenės, bendrijos ir centrai, mokslo ir studijų bei kitos valstybinės tyrimų institucijos, atskleidimą vykdantys juridiniai bei fiziniai asmenys bei nekilnojamojo kultūros paveldo vertinimo tarybos. Šiame apraše nurodomi vertybės atskleidimui reikalingi duomenys, jiems gauti reikalingi tyrimai ir įvairios tyrimų stadijos. Sekantis žingsnis, siekiant suteikti objektui teisinę apsaugą ir įrašyti į Registrą -

¹⁰² Glemža J. R. Nekilnojamojo kultūros paveldo apsauga ir tvarkymas. - Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2002, P.67.

¹⁰³ Nekilnojamųjų kultūros vertybių atskleidimui reikalingų tyrimų duomenų apimties aprašas // www.lrs.lt (žiūrėta 2006 04 20)

objekto vertinimas. Šį procesą reglamentuoja *Nekilnojamųjų kultūros vertybių vertinimo ir atrankos kriterijų aprašo*¹⁰⁴ (įsigaliojo 2005 04 15) nuostatos.

Pagal *Kapinių tvarkymo taisykles*¹⁰⁵, priimtas 2006 02 13 ir įsigaliojusias 2006 02 23, paveldo objektai, įrašyti į Registrą, turi būti išvardijami prie kapinių pastatomoje informacinėje lentoje, o kapinių scheme turi būti pažymėtos jų buvimo vietos. Pagal šią nuostatą, senosios žydų kapinės turėtų būti pažymimos informacinėmis lentomis, o Kauno žydų kapinėse Radvilėnų plente turėtų būti ir nuoroda į estrados daininko Danieliaus Dolskio kapą, kuris taip pat turi kultūros vertybės statusą. Pagal *kapinių tvarkymo taisykles*, be Kultūros paveldo departamento teritorinio padalinio pritarimo istorinėse kapinėse negalima nieko keisti.

Norint užtikrinti gerą kultūros vertybės padėtį, paveldosaugos sistemoje numatoma ir paveldosaugos bei paveldotvarkos darbų kontrolė. Turint omenyje labai nevienodą istorinių žydų kapinių priežiūros būklę (daugybė kapinių labai apleistos, nuniokotos, jose ganomi gyvuliai, atliekami kiti viešosios pagarbos vietoje netinkantys veiksmai), galima spręsti, kad paveldo kontrolės darbas nėra labai efektyvus. 2006 metams sudarytų *Nekilnojamojo kultūros paveldo apsaugos programų sąrašė*¹⁰⁶ viena iš numatomų veiklos sričių – nekilnojamojo kultūros paveldo kontrolė. Pagal šią programą turi būti tikrinama, kaip atsakingi KPD, savivaldybių bei saugomų teritorijų direkcijų darbuotojai vykdo *Nekilnojamojo kultūros paveldo apsaugos įstatymą* bei kitus kultūros paveldo apsaugą reglamentuojančius teisės aktus. Turi būti kontroliuojami kultūros paveldo objektuose ir vietovėse atliekami tvarkybos darbai.

Žydų kultūros paveldo pristatymo visuomenei būdais Lietuvoje pasigirti negalima. Kaip didžiausią žydų paveldui skirtą renginį galima paminėti Europos Tarybos programos Europos paveldo dienas (toliau EPD) 2004 m. Programos tikslas buvo supažindinti visuomenę su įvairiomis kultūros paveldo sritimis, aktualizuoti mažai žinomą kultūros paveldą, atkreipti dėmesį į nykstančius paminklus, paraginti visuomenę juo domėtis ir saugoti. EPD šių metų tema buvo skirta žydų kultūros paveldui Lietuvoje. Daug dėmesio į istorines žydų kapines, deja, nebuvo atkreipta, jos liko kitų, labiau ištyrinėtų, labiau žinomų objektų šešėlyje. EPD proga išleistame straipsnių rinkinyje¹⁰⁷ apie Lietuvos žydų paveldą, kapines užsimenamos tik kitų temų kontekste, ir tai labai

¹⁰⁴ Nekilnojamųjų kultūros vertybių vertinimo ir atrankos kriterijų aprašas // www.lrs.lt (žiūrėta 2006 04 20)

¹⁰⁵ Kapinių tvarkymo taisyklės // www.lrs.lt (žiūrėta 2006 03 30)

¹⁰⁶ Patvirtintos nekilnojamojo kultūros paveldo apsaugos 2006 metų programos. 2006 02 28 KPD informacinis pranešimas žiniasklaidai // <http://www.heritage.lt/ziniasklaida/ps06/ps002.htm>

¹⁰⁷ Žydų kultūros paveldas Lietuvoje. Op. cit.

mažai. Galima pasidžiaugti tik tuo, kad šio renginio metu tarp visuomenei pristatomų žydų paveldo objektų buvo įtrauktos ir kelios senosios žydų kapinės¹⁰⁸. EPD renginiui buvo paruoštas lankstinukas su žydų žudynių vietų ir kapinių žemėlapiuku (žiūr. Priedus, Nr. 30, 31).

2.2 Paveldotvarka

Vienas svarbiausių paveldotvarkos darbų tikslų – padėti išsaugoti kultūros vertybes ir jų aplinką. Tvarkymo darbai turi būti pagrįsti, tam turi būti atlikti visi būtini objekto tyrimai. Tyrimo darbų svarba labai didelė. Tik tyrimų rezultatai argumentuotai ir moksliškai pagrindžia konservavimo, restauravimo ar atkūrimo darbus, lemia pritaikymo darbų sprendimus. Paveldosaugininkas J. R. Glemža išskiria tokias istorinių kapinių paveldotvarkos darbų programos dalis¹⁰⁹:

1) Tyrimai – tai istorinių žinių ir ikonografinės medžiagos (ypač planų ir nuotraukų) rinkimas, kapinių ir jų elementų, kurie prilygsta kultūros vertybėms, istorinis, meninis, architektūrinis vertinimas ir fizinės būklės nustatymas, siūlymai įtraukti į kultūros vertybių registrą.

2) Tvarkymo darbai – tai bendrų kapinių statinių (vartų, tvoros), takų su privažiavimais tvarkymas; siūlymai dėl kapų, turinčių istorinę memorialinę ar meninę kultūros paveldo objektų vertę. Istorinių kapinių pagrindinio įėjimo plote reikėtų įrengti informacinį stendą su trumpu kultūros paveldo objekto vertinimu, kapinių planu ir svarbiausių jo objektų išdėstymu.

Tvarkyba. Istorinių kapinių tvarkymo darbai Lietuvoje prasidėjo tik devintajame XX a. dešimtmetyje. 1991 m. Kultūros paveldo apsaugos inspekcija ir Lietuvos žydų kultūros draugija suderino metodines rekomendacijas *Dėl Lietuvos žydų kultūros paveldo ir memorialinių vietų išaiškinimo, žymėjimo ir tvarkymo*¹¹⁰. Šios rekomendacijos turėjo padėti savivaldybėms, jų atitinkamoms tarnyboms organizuojant šių darbų planavimą, projektavimą, derinimą, vykdymą bei priežiūrą. Priimtame akte nurodomi darbai: senųjų kapinių (išlikusių, iš dalies išlikusių ir neišlikusių) identifikavimas; inventorizavimas (aprašymai, schemos, apmatavimai, fotofiksacija); istorinių ribų nustatymas, apsauginių zonų patvirtinimas; privažiavimo kelių numatymas.

¹⁰⁸ <http://www.heritage.lt/epd/2004/EPD2004.htm>

¹⁰⁹ Glemža J. R. Nekilnojamojo kultūros paveldo apsauga ir tvarkymas. Op. cit. P.152.

¹¹⁰ Metodinės rekomendacijos dėl Lietuvos žydų kultūros paveldo ir memorialinių vietų išaiškinimo, žymėjimo ir tvarkymo, 1991 05 17 // VŽMP 3991/54-1-190

Kapines numatoma ženklinti informacine lenta bei aptveriant, jeigu nėra išlikusių palaidojimo žymių; teritorijos ženklinamos informaciniais tekstaais. Kapinių teritoriją reikia apvalyti nuo savaiminės, kenkiančios paminklams augmenijos. Nuvirtusius antkapius pastatyti galima tik žinant tikslią jų pirminę vietą, pagal daugumos išlikusių paminklų orientaciją (tradicinė orientacija į rytų pusę). Kapinių teritorijoje chaotiškai, destruktiviai išmėtytus antkapius leidžiama grupuoti ir eksponuoti tik tais atvejais, kuomet nėra nustatoma tiksli jų tikroji vieta. Paminklų kilnojimas ir grupavimas estetiniais sumetimais, pažeidžiant tradicinę orientaciją, draudžiamas. Pasvirę paminklai neturi būti atstatinėjami. Draudžiamas bet koks kapaviečių kasinėjimas, lyginimas. Rekomendacijose pabrėžiama, kad nereikėtų skubėti dirbtinai viską „sutvarkyti“, taip galint pažeisti kapinių tradicinį charakterį. Darbo nuoseklumui užtikrinti siūloma parengti darbų ir jų etapų programas. Rekomenduojama organizuoti ir pradėti vykdyti senųjų žydų kapinių mokslinių tyrimų programą. Sakoma, kad jau „laikas atkreipti dėmesį į etnografinę meninę ir istorinę senųjų paminklų vertę ir reikšmę“¹¹¹. Deja, žydų kapinių tyrimai nuo rekomendacijų pasirašymo laiko iki dabar buvo labai kuklūs¹¹². Kapinių tvarkymo darbai per visą Lietuvos Nepriklausomybės laikotarpį intensyviausiai vyko pačioje pradžioje, t.y. 1990 m., priėmus nutarimą *Dėl žydų genocido aukų kapų bei kapinių sutvarkymo ir paveldo ženklinimo* (žiūr. Priedus, Nr. 32, 33). Tvarkant senąsias žydų kapines, buvo laikomasi patvirtintų tvarkymo rekomendacijų. Daugeliui kapinių rengiami jų aptvėrimo projektai, statomi paminkliniai akmenys ar memorialinės lentos su užrašais apie žydų kapines lietuvių ir hebrajų kalbomis, teritorijos valomos. Kai kuriose kapinėse antkapiai atstatomi sunešant juos į vieną vietą (žiūr. Priedus, Nr. 39, 40, 41, 42).

Laikui bėgant kapinių priežiūra skirtingose Lietuvos vietovėse labiau diferencijavosi, priklausomai nuo vietos valdžios lėšų, iniciatyvos, senųjų žydų kapinių svarbos suvokimo, kapinių sutvarkymo supratimo. Pagal išlikimo bei sutvarkymo lygį senąsias žydų kapines galima būtų suskirstyti į:

- *prižiūrimas* (kapinių teritorija valoma, aptverta, kapinių sandara nepakeista, ir nekeičiama (antkapiai stovi ar guli savo autentiškose vietose), kapinių vaizdas atitinka viešosios pagarbos vertą objektą) (Žiūr. Priedus, Nr. 35, 36);

¹¹¹ Metodinės rekomendacijos dėl Lietuvos žydų kultūros paveldo ir memorialinių vietų išaiškinimo, žymėjimo ir tvarkymo. Op. cit.

¹¹² Kaip nuodugnesnių tyrimų užuomazgų pavyzdį galima paminėti tik S. Gasparavičienės ir V. Girininkienės Vilniaus senųjų žydų kapinių tyrimus. Taip pat tyrimai buvo vykdomi paveldosauginių institucijų specialistų, rengiant kapines įrašyti į Nekilnojamųjų vertybių registrą, tačiau šie tyrimai nėra detalūs ir informatyvūs.

- *apleistas* (nėra rūpinamasi kapinių išlikimu, kapinių teritorija nevaloma, neaiškios jos ribos, nėra informacinių nuorodų, niekaip neskleidžiamas kapinių pažinimas) (Žiūr. Priedus, Nr. 37, 38);
- *sugadintas* (nors kapinės gali būti valomos, vaizdas estetiškas, tačiau tikroji originali kapinių sandara ir atmosfera pakeista. Antkapiai dirbtinai sustatyti ir perkelti iš jų pirminių vietų, negalima atlikti tikslų kapinių istorijos raidos tyrimų) (Žiūr. Priedus, Nr. 39, 40, 41, 42);
- *sunaikintas* (yra žinoma tik preliminarinė kapinių vieta, tačiau neišlikusi didžioji dalis antkapių ar visai neišlikę palaidojimus žymintys paminklai) (Žiūr. Priedus, Nr. 43, 44).

Požiūris į religinių bei tautinių mažumų kapines yra svarbus atpažįstant visuomenės nusistatymą ir kultūros istoriją. Kapinių būklė rodo kaip tauta gerbia savo istoriją, kaip ji saugo savo atmintį. Šiuo atžvilgiu Lietuvoje, deja, ne visuomet galima pasigirti nuoširdžiu ir uoliu stengimusi išsaugoti istorinę atmintį ir pagarbą savo istorijai. Tačiau negalima sakyti, kad nėra dėta pastangų senųjų žydų kapinių išsaugojimui, tiesiog tam kartais pritrūksta lėšų, kartais pasireiškia keistas „svetimų“ kapinių suvokimas. Kaip pavyzdį, koks finansavimas skirtas visoms Lietuvos kapinėms, galima paminėti tai, kad nuo 1996 m. kultūros vertybių tvarkymo darbų finansavimo programa buvo suskirstyta į tokias dalis: 1) statiniai, jų ansambliai ir kompleksai (apie 70-80%); 2) vietos ir vietovės – archeologiniai objektai, parkai, kapinės (apie 18%); 3) statinių priklausiniai – dailės objektai, vargonai ir pan. (apie 7%)¹¹³. Taigi, kapinių tvarkymui skirtos lėšos labai kuklios, ir tai yra numatyta visoms šalies kapinėms. Dabar vietos savivaldybės gali paduoti paraiškas Kultūros paveldo departamentui dėl kapinių tvarkymo finansavimo, konkretaus paminklo restauravimo ar kitiems darbams. KPD finansuotas buvo tik Lietuvos estrados dainininko Danieliaus Dolskio antkapinio paminklo sutvarkymas - restauravimas senosiose Kauno kapinėse Radvilėnų plente 1999 m.

Skirtingo kapinių tvarkymo, išlikimo lygio nevienodumui turi įtakos ir unifikuotų senųjų žydų kapinių tvarkybos metodinių gairių nebuvimas, tokių kapinių kaip savitų nesupratimas, jų kaip istorinio šaltinio nevertinimas. Visa tai lemia tokią situaciją, kad: nevyksta nuodugnūs kapinių tyrimai; prieš kapines įtraukiant į Registrą jos aprašomos tik fragmentiškai; prieš imantis kapinių individualaus tvarkymo veiksmų, jos nėra dokumentuojamos, taip prarandama istorinė informacija.

¹¹³ Glemža J. R. Kultūros vertybių, kultūros paminklų apskaitos darbai ir jų rezultatai Lietuvoje 1990-1996 metais // Kultūros paminklai. - Vilnius: Savastis, 1997, Nr. 4, P.195.

Tyrimai. Pagrindiniai senųjų Lietuvos žydų kapinių tyrimo darbai atliekami prieš vykdant kapinių apskaitą ir ruošiantis jas įtraukti į Registrą. Tačiau vykdyti tyrimai nėra gilūs ir nesuteikia pakankamai vertingos, išliekamąją vertę turinčios informacijos. Apie kapines sukaupta informacija atsispindi Kultūros vertybės pagrindiniuose dosje¹¹⁴. Daugelis 1993-1996 m. pildytų dosje, aprašant kapines, apsiriboja tik grafą „Apibūdinimas“, kur dažniausiai nurodoma kapinių lokalizacija, tvora ir aprašomas naujai pastatytas, kapines žymintis paminklinis akmuo ar lenta (žiūr. Priedus, Nr. 46). Visuose dosje (nesvarbu, kuriais metais jie daryti) yra pateikiamas kapinių plotas, kartais nustatoma ir apsaugos nuo fizinio poveikio zona bei vizualinės apsaugos zona. Fotofiksacijos medžiaga pateikiama daugeliu atvejų, dažniausiai 1-2 nuotraukos. Dažnu atveju nei iš tokio skurdaus (kartais labai netikslaus) kapinių aprašymo, nei iš fotonuotraukos, galima sakyti, nieko negali sužinoti apie kultūros paveldo objektą. Pavyzdžiui, senosios Kapčiamiesčio žydų kapinės aprašomos taip: nustatoma geografinė lokalizacija, seka aprašymas: „Aptvertos 56 m ilgio medine ir tiek pat ilgio vielos tinklo tvora. Išlikę keli seni akmeniniai antkapiniai paminklai. Stovi naujas paminklinis akmuo, kurio šlifuo-toje pusėje įrašyta, jog šioje vietoje yra žydų senosios kapinės. Kapinių plotas 0,34 ha“¹¹⁵. Pateikta kapinių nuotrauka informacijos nepapildo – joje užfiksuota prasčiausiai išlikusi teritorijos dalis, kur matosi tik naujai pastatyta tvora ir kapines ženklinantis naujas akmuo (žiūr. Priedus, Nr. 46). Taigi nuotrauka daryta ne norint praturtinti pateiktą informaciją, o tik patvirtinti tai, kas paminėta apraše – tai, kad kapinės beveik neišlikę, o tai nėra tiesa. Iš tiesų kapinėse išlikę ne „keli“ antkapiai, o apie 40 (žiūr. Priedus, Nr. 52).

1995-2000 m. pildytų dosje sudėtis daugiausia platesnė, nei anksčiau ruoštų. Čia išskiriama daugybė geram objekto aprašui reikalingų skilčių (deja, daugelis jų neužpildytos). Dosje sudaro įvairios grafos, aprašančios kapinių teritoriją, būklę, istorinius duomenis, tyrimus, palaidotus asmenis ir pan.; fotofiksacija ir teritorijos, apsaugos zonų planai (žiūr. Priedus, Nr. 45). Nepaisant patobulintos kultūros vertybės dosje sudėties, informacijos kiekis ir tikslumas pagerėjo ne visais atvejais. Trūksta istorinių duomenų, informacijos apie kapines sudarančius elementus, apie jų būklę bei tyrimus. Dažniausiai kapinės nedatuojamos, pasitaiko ir neaiškumų. Nemažai kapinių datuojamos 1941 metais, nors akivaizdžiai tai yra žymiai seniau įkurtos kapinės (žiūr. Priedus, Nr. 47). Galima įtarti, kad tokiais atvejais senosios kapinės maišomos su žydų

¹¹⁴ Kultūros vertybės pagrindiniai dosje saugomi KPC fonduose.

¹¹⁵ Kultūros vertybės pagrindinis dosje. Žydų senosios kapinės Kapčiamiesčio mstl. L129 (M147) // KPC fondai

žudynių vietomis. Kai kurie kapinių aprašymai, mūsų nuomone, visai neatitinka kultūros vertybės statusą turinčio objekto aprašymo. Pvz. Liškiavos žydų kapinių apraše pateiktas toks tekstas: „Neaptvertos. Laidojimo žymių neišliko. Kur ne kur apsamanojusių laikų kauburėlių žymės. Kai kurie kauburėliai nukasti, išbarstyti. V. Dalyje išliko 4 akmeniniai antkapiai su įrašų fragmentais. Auga pušys ir seni beržai“¹¹⁶. Toks aprašymas nelabai primena profesionalios ataskaitos, tuo labiau, kad duomenys neatitinka tiesos. Pagal Rytų Europos žydų kultūros ir istorijos tyrimų centro (toliau ŽKITC) archyvo duomenis, surinktus 2004 m., šiose kapinėse yra apie 50 antkapių (žiūr. Priedus, Nr. 53). Studentų ekspedicijos metu atlikto Liškiavos žydų kapinių tyrimo ataskaitoje rašoma: „<...> nepaisant didelės kapinių teritorijos (apie 0,8 ha), išlikusių antkapių skaičius nėra didelis (apie 50). Kapinės datuojamos XIX a. – XX a. pradžia. Seniausias išlikęs antkapis 1822 m., naujausias – 1905 m. <...> Kapinių teritorijoje vietomis labai aiškiai matosi palaidojimų eilės – buvo laidota eilėmis...“¹¹⁷.

2001 m. dosje segtuvas „suplonėja“, kadangi visos neužpildytos grafos (o jų daug) iš dosje tiesiog ištrinamos, taip lyg sudarant vaizdą, kad aprašo forma daugiau informacijos ir nereikalauja (žiūr. Priedus, Nr. 47).

J. Glemža, vertindamas 1990-2002 m. paveldosaugos ir paveldotvarkos darbus Lietuvoje, teigia, kad „nepakankamai buvo tobulinama paminklotvarkos darbų metodika. Sumenko parengiamųjų darbų poreikis, jų planavimas ir finansavimas“¹¹⁸. Vertinant kapinių paveldosaugos ir paveldotvarkos situaciją, galime teigti, kad trūksta iniciatyvos, skatinančios senųjų kapinių išlaikymą, tyrimą, dokumentaciją. Tačiau yra būtina pradėti šiuos darbus, norint išsaugoti senąją žydų kultūrą, bendrą istoriją liudijančius reliktus. Tolesnė Lietuvos kultūros vertybių ir paminklų ateitis bei paveldosaugos perspektyvos priklauso nuo tobulesnių, geriau tarpusavyje suderintų įstatymų, darnesnės paminklosaugos institucijų veiklos, geresnės darbuotojų kompetencijos ir didesnio valstybės dėmesio, aiškesnio kultūros paveldo reikšmės supratimo ir ekonominio rėmimo. Šie dalykai aktualūs visos mūsų visuomenės švietimui, tam, kad būtų tinkamai suprasta kultūros paveldo reikšmė, kad šis paveldas būtų gerbiamas ir saugojamas¹¹⁹.

¹¹⁶ Kultūros vertybės pagrindinis dosje. Žydų senosios kapinės Liškiavos k. L1208 // KPC fondai

¹¹⁷ Studentų ekspedicijos po Dzūkijos miestelius metu atliktų Liškiavos senųjų žydų kapinių tyrimo ataskaita // ŽKITC fondai

¹¹⁸ Glemža J. R. Nekilnojamojo kultūros paveldo apsauga ir tvarkymas. Op. cit. P.43.

¹¹⁹ Ten pat.

3. Žydų kapinių tyrimo praktika ir paveldosauginė situacija užsienyje

Užsienyje žydų kapinės susilaukia žymiai didesnio istorikų, paveldosaugininkų, švietimo darbuotojų ir pačios visuomenės dėmesio negu Lietuvoje. Šioje darbo dalyje glaustai pristatysime bendrą senųjų žydų kapinių situaciją keliose užsienio valstybėse. Trumpai pristatysime tyrimų pobūdį, paminėsime keletą publikacijų autorių, panagrinėsime paveldosauginę žydų kapinių pusę. Renkant informaciją apie žydų kapinių paveldosaugą užsienyje, daugiausiai informacijos pavyko gauti apie Vokietiją, Lenkiją, Ukrainą bei Latviją. Latvijos ir Ukrainos praktika mums svarbi kaip šalių, išgyvenusių sovietmetį. Vokietijos bei Lenkijos praktika remiamės kaip Europos šalių pavyzdžiais.

Vokietija. Vokietijoje išleidžiama literatūra apie istorines kapines, palyginti su Lietuva, yra labai gausi. Kiekviena žemė turi ištirtų, sudokumentuotų žydų kapinių. Vokietijoje žydų kapinių išsaugojimu ir įpaveldinimu susirūpinta dar XX a. aštunto dešimtmečio pabaigoje. Jau prieš priimant atskiroms Vokietijos žemėms Paveldosaugos įstatymus, daug kuriose buvo sudarinėjami būtino saugoti kultūros paveldo sąrašai, į kuriuos buvo įtraukiamos ir senosios žydų kapinės. Baden-Viurtenbergo žemėje moksliniu, meniniu, istoriniu pagrindu žydų kapinės paskelbiamos (1979-1981 m.) paveldosauginiais objektais, todėl kapinės privalo būti saugomos ir išlaikomos. Šiuo laikotarpiu jau rūpinamasi kaip nuo išnykimo apsaugoti senąsias kapines Baden-Viurtenbergo žemėje yra 19 žydų kapinių, turinčių Kultūros paminklų statusą. Pagal šios žemės Paveldosaugos įstatymą Kultūros paminklai, įrašomi į paminklų sąrašą, turi būti saugomi, prižiūrimi ir išlaikomi, šiems veiksams įpareigoti Paminklo savininkai. Žemė įvairia pagalba prisideda prie Paminklo išlaikymo. Paveldosaugos įstaigos prisideda prie paveldo objekto apsaugos pateikdamos savininkui paveldosauginius potvarkius ir siūlymus¹²⁰.

Tiuringijoje visos išlikę žydų kapinės turi paveldo objekto statusą. Kapinės suprantamos kaip vieni iš pagrindinių likusių žydų kultūros ir istorijos šaltinių, todėl siekiama jas pilnai registruoti, dokumentuoti, tyrinėti. Kai kurių kapinių tyrimo darbai jau baigti, todėl 1997 m. Tiuringijos paveldosaugos tarnyba išleido knygą „Žydų

¹²⁰ Diamant A. Op. cit. S.7.

kultūros paminklai Tiuringijoje“¹²¹. Žydų kapinių valdytojas Tiuringijoje yra žydų bendruomenė, ji yra atsakinga už kapinių priežiūrą ir išlaikymą. Tačiau pagal 1993 m. tarp žydų bendruomenės ir Tiuringijos savivaldybės sudarytą sutartį, bendruomenė gauna finansinę paramą žydų kultūros paveldui išlaikyti.

Kadangi išsaugoti ir nuolat tvarkyti visas Vokietijoje esančias senąsias žydų kapines yra labai sunku, tam ne visada yra pakankamas finansavimas, daugelyje vietovių žydų bendruomenės per mažos, kad galėtų pasirūpinti kapinėmis, paveldosauginės institucijos nuolat diskutuoja kapinių išsaugojimo klausimais. Vienas iš pasiūlymų –vertingiausias antkapius perkelti į muziejus. Tokiam sprendimui ne visada gaunamas žydų bendruomenės sutikimas, kadangi tai prieštarauja judaizmo tradicijai, pagal kurią antkapis yra amžina mirusiojo nuosavybė ir turi žymėti jo kapą. Kada nėra kitų galimybių pilnai išsaugoti kapines materialiai, stengiamasi išsaugoti jų teikiamą informaciją nuotraukose, planuose ir aprašuose. Pavyzdžiui, jau pačioje susirūpinimo senosiomis kapinėmis pradžioje – 1980 m. vienos iš seniausių Vokietijos žydų kapinių Frankfurte pilnai nufotografuotos. Taip buvo siekiama seniausių antkapių turimą informaciją išsaugoti ateinančioms kartoms. Vienu iš paveldo išsaugojimo kelių laikomas inventorizavimas ir konservavimas. Dėl kapinių bei antkapių gausos ir nuolatinio nykimo inventorizacija turėtų būti atliekama labai greitai, todėl ji būtų paviršutiniška ir ne visa apimanti¹²². O konservavimas be inventorizavimo nelabai priimtinas. Taigi, nors žydų kapinės laikomos paveldo objektais, paveldosauginės institucijos, siekiančios išsaugoti kapines, susiduria su laiko, didelės darbų apimties, o taip pat ir finansiniais sunkumais¹²³. Todėl dažniausiai kapinių tyrimai vykdomi privačią iniciatyvą turinčių įvairių organizacijų ar individualių tyrėjų bei mokslininkų, su daline paveldosaugos ir kitų valstybinių institucijų pagalba. Pavyzdžiui, Drezdene veikiantis žydų kultūros ir švietimo centras *Hatikva* su Saksonijos vietos valdžios parama 1999-2001 m. įvykdė senųjų žydų kapinių tyrimo projektą ir išleido knygą apie kapines¹²⁴. Knygoje pateikiamas detalus kapinių planas, palaidotų žymių žmonių biografijos, nagrinėjamos kapinių ypatybės ir pan. (žiūr. Priedus, Nr. 48). *Hatikva* ir prižiūri šias žydų kapines, iš anksto užsiregistravus, veda po jas ekskursijas.

¹²¹ Kahl M. Denkmale jüdischer Kultur in Thüringen. - Bad Homburg und Leipzig: Ausbildung + Wissen, 1997.

¹²² Lübbecke W. Denkmale jüdischer Vergangenheit in Bayern. Eine thematische Betrachtung der Denkmallisten // Denkmale jüdischer Vergangenheit in Bayern. - München, 1994, H. 43.

¹²³ Ellger D. Wie weit kann sich die Denkmalpflege der Länder der Erfassung, Dokumentation und Bewahrung historischer Friedhöfe und Grabdenkmäler annehmen? // Umgang mit historischen Friedhöfen. Op. cit.

¹²⁴ Der alte jüdische Friedhof in Dresden. Op. cit.

Vokietijoje žydų bendruomenės, žydų istorijos tyrimo centrai, paveldosauginės institucijos leidžia kompaktinius diskus apie įdomiai, plačiai visuomenei suprantamai aprašytas, sudokumentuotas kapinės, laidojimo tradicijas, kuria internetinius puslapius šiomis temomis. Informacinių sistemų apie istorines kapines kūrimas skatina visuomenės ir tyrėjų susidomėjimą kapinėmis, gilina žinias apie jas ir jų vertę.

Lenkija. Pagal Lenkijoje galiojančius įstatymus, kapinės gali būti likviduotos praėjus 47 metams po paskutinio palaidojimo, jeigu vietos paveldosaugininkai nenustato jose jokios meninės, istorinės ar archeologinės vertės ir nesiūlo jų saugoti¹²⁵. Išimtį sudaro tik žydų kapinės: atsižvelgiant į judaizmo tradiciją, kapinių likvidavimas yra draudžiamas. Tai sąlygoja didelį žydų kapinių skaičių šalyje. Lenkijoje yra apie 1000 senųjų žydų kapinių¹²⁶, dauguma jų išlikę prastos būklės, ar jau visai be antkapių, tačiau nelikviduojamos. Kapinės priklauso žydų bendruomenėms. Kadangi jų tėra 9, jos nėra pajėgios pasirūpinti visomis kapinėmis. Todėl senųjų žydų kapinių priežiūra, tvarkymo bei tyrimo būdai yra svarbi Lenkijos paveldosaugininkų, urbanistų ir kitų suinteresuotų institucijų diskusijų tema. Lenkijos kapinių inventorizavimo, tvarkymo ir panašūs darbai pradėti 1975-1980 m.. Kartu su vietos savivaldybėmis buvo siekiama sukurti vieningą apleistų kapinių apsaugos metodologiją. Tačiau vieningos metodologijos nėra, skirtingose kapinėse tvarkomasi įvairiai, pagal individualią vietos suinteresuotų žmonių ar paveldosaugininkų iniciatyvą. Tokia nekoordinuota, nesusisteminta veikla susilaukia istorikų, kai kurių paveldosaugininkų kritikos.

Pradėjus kapinių tvarkymo darbus, prieš tai neatlikus tyrimų, daugelyje vietovių žydų kapinėse buvo atstatinėjami nuvirtę, išmėtyti antkapiai, taip prarandant žinias apie jų pirminę stovėjimo vietą. Gana populiori praktika tvarkant senąsias kapines Lenkijoje – lapidariumų įrenginėjimas: surenkami antkapių fragmentai ir sumūrijami vienoje vietoje. Tokie veiksmai taip pat yra kritikuojami, kadangi daug kur lapidariumai padaryti be jokios koncepcijos, be planų, sprendžiant tiesiog tvarkymo darbų eigoje¹²⁷. Kai kur antkapių fragmentai įmontuojami į paminklus Holokausto aukoms atminti. Tokie monumentai įgauna įvairias formas, pvz. piramidės formos, stačiakampės prizmės blokų, dažnai įmūrijami į kapinių tvoros sieną, pvz. Krokuvoje, Varšuvoje (žiūr. Priedus, Nr. 49, 50, 51). Kritikuojamas antkapių ar antkapių fragmentų

¹²⁵ Affek-Bujalska B. Podstawy prawne ochrony cmentarzy // Studia i materialy. Cmentarze. Op. cit. S.32.

¹²⁶ Michałowski A. Wprowadzenie do publikacji „Ochrona cmentarzy zabytkowych“, materialy szkoleniowe państwowej służby ochrony zabytków // Studia i materialy. Cmentarze. Op.cit. S.8.

¹²⁷ Zaleski S. Lapidarium na cmentarzu żydowskim w Zarkach (Woj. Czeszochowskie) // Studia i materialy. Cmentarze. Op.cit. S.67.

pernešimas į kitą vietą, nepasirūpinant lentelėmis, informuojančiomis apie jų kilmę¹²⁸. Kai kada antkapiai perkeliama į muziejų ir tampa vietovių istorijos eksponatais. Jan Jagielski savo straipsnyje apie lapidariumus žydų kapinėse¹²⁹ akcentuoja, kad pirmiausia reikia išsaugoti kapinių teritoriją, net jei ten jau nieko nebelikę, juk galimybė atrasti tų kapinių antkapius dar egzistuoja. Pasak autoriaus, atrasti antkapių fragmentai turi būti grąžinti į kapinių teritoriją jų neįmūrijant, o pritvirtinant ant kablių. Taip liktų galimybė, atradus daugiau fragmentų, antkapius restauruoti. Pabrėžiama, kad sustatinėjant paminklus ir jų dalis, nebūtų imituojamos kapinės, labiau tai turėtų būti kaip muziejinė ekspozicija su teisingu šių antkapių-eksponatų kilmės aprašu.

Palyginti su Lietuva, Lenkijoje senosioms žydų kapinėms skiriama žymiai daugiau dėmesio, vyksta tyrimai, taip stengiamasi kapines pristatyti, supažindinti besidominčius žydų kultūra žmones. Turint tikslą išgelbėti kapines ir antkapius, nuo aštunto XX a. dešimtmečio vykdoma šviečiamoji veikla. Joje dalyvauja regioninės draugijos, Visuomeninis kapinių ir žydų kultūros paminklų apsaugos komitetas (*Spółeczny komitet opieki nad cmentarzami i zabytkami kultury żydowskiej w Polsce*) ir žydų bendrijos iš Izraelio ir JAV.

Viena iš reikšmingiausių žydų paveldo saugojimu užsiimančių organizacijų yra Žydų paveldo apsaugos fondas Lenkijoje (*Foundation for the Preservation of Jewish Heritage in Poland*)¹³⁰. Vienas iš jos veiklos tikslų yra žydų kapinių sutvarkymas ir ištyrimas. Kartu su vietos organizacijomis ir privačių asmenų pagalba organizacija 2005 m. sutvarkė šešias kapines ir dabar vadovauja dar dvylikos kapinių atnaujinimo darbams. Svarbiu sėkmingo kultūros paveldo išsaugojimo faktoriumi laikomas visuomenės švietimas, todėl organizacija stengiasi į savo veiklą įtraukti ir jaunimą.

Nuo 2001 m. Lenkijoje vykdomas žydų kapinių restauracijos projektas (*Poland Jewish Cemeteries Restoration Project, Inc.*, toliau – PJCRP)¹³¹. Projektą vykdo grupė kompetetingų savanorių, kurios veiklai sponsoriauja Jungtinių Amerikos Valstijų ir Lenkijos valdžios organizacijos, įvairios kapinių išlaikymu suinteresuotos institucijos ar asmenys, pvz. vietos bendrijos, valstybinės institucijos ir kt. Pagrindiniai PJCRP tikslai: 1) senųjų žydų kapinių sutvarkymas, finansavimo tam radimas; 2) dokumentacija – antkapių fotografavimas, filmavimas ir išvertimas į lenkų kalbą; 3) švietimas – visuomenės, ypač jaunų žmonių supažindinimas su kultūriniu paveldu

¹²⁸ Jagielski J. Lapidaria na cmentarzach żydowskich // *Studia i materiały. Cmentarze*. Op.cit. S.62.

¹²⁹ Ten pat.

¹³⁰ www.fodz.pl

¹³¹ http://www.pjcrp.org/menu_eng.html

bei tolerancijos skatinimas. Su PJCRP vykdomų darbų konkrečiose vietovėse tikslais, eiga ir rezultatais galima susipažinti internete¹³², taip platinama informacija apie paveldą, skatinamas kapinių vertės suvokimas ir pagarba joms.

Lenkijoje vykdomi istorinių žydų kapinių tyrimai ir publikacijos įvairiomis žydų kapinių temomis savo apimtimi ir gausa negali lygiuotis su Lietuva. Viena iš Žydų istorijos instituto (*Żydowski Instytut Historyczny*) Varšuvoje veiklos sričių – žydų kultūros paveldo dokumentacija (tame tarpe ir mokslinės informacijos apie senąsias kapines kaupimas bei apdirbimas). Kapinės, kaip ir kitas žydų paveldas, aprašinėjamos, fotografuojamos, sudarinėjami planai. Atliekant šiuos darbus, bendradarbiaujama su vietine valdžia, žydų bendruomenėmis ir vietos paveldosaugos institucijomis¹³³.

Lenkų istoriografijoje žydų kapinės pristatinėjamos iš įvairių pusių. Nagrinėjama jų meninė-simbolinė raida¹³⁴, epitafijų specifika¹³⁵, žydų modernizacijos, akultūracijos procesų dinamika¹³⁶, atskirais leidiniais pristatinėjamos konkrečios kapinės¹³⁷. Leidžiamos knygos, įvairūs informaciniai leidiniai apie senąsias žydų kapines, atskleidžiantys jų išsidėstymą Lenkijoje, fiksuojantys jų būklę. Taip žmonės, norintys aplankyti kapines, jau iš anksto gali gauti apie jas informacijos, sužinoti, kokioj vietoj ko jie gali tikėtis.

Ukraina. Ukrainoje istorinių žydų kapinių situacija taip pat kiek kitokia, nei Lietuvoje. Nors žydų kapinės daugelyje vietovių yra apleistos, tačiau kapinių tyrimo, tyrimų publikavimo darbai vyksta. Intensyviau tyrimo, dokumentavimo darbus Ukrainos žydų kapinėse vykdo Sankt Peterburgo žydų universitetas. Nemažai tyrėjų remiasi 1990-1997 m. universiteto organizuotų istorinių ir etnografinių ekspedicijų metu surinkta medžiaga apie Ukrainos žydų kapines. Ekspedicijų metu atliktas kapinių dokumentavimas neapėmė visų kapinėse esančių antkapių, buvo pasirenkami patys įdomiausi ar konkrečiai vietai tipiškiausi paminklai. Taip sukaupta didelė medžiaga, reprezentuojanti visas Ukrainos žydų kapines. Kiekvienas dokumentuotas antkapis gaudavo inventorinį numerį, kurį savo publikacijose turi naudoti tyrėjai. Žydų

¹³² <http://www.ozarow.org>; http://www.plontch.net/pjcrp_statement.htm; www.ilzacemetries.org

¹³³ <http://www.jewishinstitute.org.pl/index.php?lang=de&dzial=14>

¹³⁴ Trciński A. *Symbole i obrazy*. - Lublin, 1997; Krajewska M. A. *Time of Stones*. - Warsaw: Interpress, 1983; Krajewska M. A. *Tribe of Stones. Jewish Cemeteries in Poland*. - Warsaw: Polish scientific publishers LTD, 1993.

¹³⁵ Brzewska I. *Hebrajskie inskrypcje nagrobne na macevach z dawnego cmentarza w Turku* // *Almanach żydowski*. - Warszawa, 1995-1996.

¹³⁶ Jagodzinska A. *Between Two Worlds. The Jewish Cemetery in Warsaw as a Cultural Text (1850-1900)* // *Ab Imperio*, 2004, 4.

¹³⁷ Podgarbi B. *Cmentarz żydowski w Łodzi*. - Łódź: Artus, 1990.

epigrafikos specialistas M. Nosonovsky savo studijose apie Ukrainos antkapines epitafijas¹³⁸ taip pat gausiai remiasi Sankt Peterburgo žydų universiteto surinkta medžiaga.

Nuo 1998 m. lauko tyrimus Ukrainoje atleika kelių organizacijų (mokslininkų ir judaikos dėstytojų centras *Sefer*, Jeruzalės žydų universitetas, Atviras Izraelio universitetas ir kt.) grupė, įvairių šalių studentams rengianti ugdomąsias mokyklas judaikos temomis. Mokomieji seminarai, akademinės paskaitos ir lauko tyrimai – puiki kombinacija studentams įgauti žinių iš įvairių žydų kultūros ir istorijos sričių bei įgauti praktikos žydų kultūros paveldo tyrimuose ir saugojime. Viena iš šios mokomosios programos sudedamųjų dalių – žydų kapinių tyrimai. Studentai kartu su dėstytojais aprašinėja, dokumentuoja senąsias kapines, skaito epitafijas¹³⁹. Surinkta medžiaga padeda studentams pradėti savarankiškus kapinių tyrimus, kuriais jie prisideda prie Ukrainos žydų paveldo išsaugojimo bei žydų kultūros pažinimo¹⁴⁰.

Ukrainos žydų kapinės vertinamos kaip pačios seniausios ir įdomiausios visoje buvusioje Sovietų Sąjungoje¹⁴¹. Seniausi antkapiai yra iš XVI a. Mokslininkų įvairiapusių kapinių tyrinėjimų dėka garantuojamas šio paveldo informacinės vertės išsaugojimas (skirtingai nei materialusis – daugelis senųjų žydų kapinių yra apleistos, neprižiūrimos. Tačiau yra ir gana geros būklės kapinių, pvz. Podolės Mogiliove yra didžiulės suinventorizuotos kapinės, atėjęs į žydų bendruomenę gali su jomis susipažinti iš planų bei aprašymų. Bendruomenės narys gali padaryti ekskursiją po kapines, kur atsispindi įvairių amžių laidojimo tradicijos ir jų kaita.

Latvija. Senosios Latvijos žydų kapinės nėra nei gausiai tyrinėjamos, nei tinkamai pristatomos visuomenei. Visos šalies žydų kapinės pristatomos 2006 m. išleistoje Meyer Meler knygoje¹⁴². Čia pateikiami negausūs žydų bendruomenių bei jų kapinių įsikūrimo duomenys konkrečiose vietovėse, pristatomi pagrindiniai kapinių istorijos faktai bei konstatuojama ir vertinama dabartinė kapinių būklė.

Latvijos teritorijoje yra 58 žydų kapinės (į šį skaičių įeina ir dabar dar veikiančios 8 kapinės). Visos žydų kapinės Latvijoje (išskyrus 5, kurios priklauso žydų bendruomenei ar yra privačioje nuosavybėje) priklauso vietos savivaldybėms. Tik

¹³⁸ Nosonovsky M. Hebrew Epitaphs and Inscriptions from Ukraine and Former Soviet Union. Op. cit.; Носоновский М. Еврейские эпиграфические памятники Восточной Европы. Op. cit.; Nosonovsky M. Hebrew Epigraphic Monuments from Ukraine // <http://1.coe.neu.edu/~mnosonov/maz/art/cont.htm>

¹³⁹ Дымшиц В., Федорчук А., Хаймович Б. Полевые школы по иудаике на постсоветском пространстве // Евроазиатский еврейский ежегодник. 5765 (2004/2005) год. - Киев, 2005.

¹⁴⁰ Страхова А. В. Op. cit.

¹⁴¹ Nosonovsky M. Hebrew Epitaphs and Inscriptions from Ukraine and Former Soviet Union. Op. cit. P.19.

¹⁴² Meler M. Jewish Cemeteries in Latvia. - Riga: Shamir, 2006.

dvejos kapinės – Preilyje ir Rezeknėje – turi saugomo istorinio ar kultūrinio objekto statusą. Kapinių būklė nevienoda, ne visose išlikę antkapiai. Geriausiai išlikusios yra kapinės Rygoje. Jose dar yra virš 5000 antkapių, ir jie visi stovi savo pradinėse vietose, t.y. nebuvo perkelinėjami į kitas kapinių vietas. Trejose kapinėse išlikę apie 500-5000 antkapių, šešiolikoje – 100-500, dešimtyje – 20-100, ir dar dešimtyje – 1-20, kitose kapinėse paminklų neišliko¹⁴³. Dalyje kapinių antkapių būklė labai prasta – jie nuvirtę, išmėtyti, suskilę, kapinės apaugę savaimine augmenija, kelios – mišku. Trejos kapinės paverstos parkais, Valmiero senųjų žydų kapinių teritorijos sąskaita plečiamos krikščionių kapinės. Pusė kapinių yra daugiau ar mažiau tvarkomos, kitos paliktos nykti. Tik 9 kapinės žymi informacinės lentos.

Iš užsienio šalių žydų kapinių apsaugos ir tyrimų situacijos apžvalgos matome, kad senųjų kapinių svarba yra suprata, stengiamasi jas gerbti ir saugoti. Visose minėtose šalyse daugiau ar mažiau istorinių žydų kapinių įtraukta į paveldo vertybių sąrašus. Kapinių tvarkymo darbai ir jų metodai visur skirtingi ir diskutuoti – nėra vieningų metodologinių gairių. Didelis dėmesys šiose šalyse (išskyrus Latviją) skiriamas kapinių tyrimams. Dažnai jie vertinami kaip pagrindinė kapinių istorinės, meninės, etnografinės ir kt. vertybių išsaugojimo galimybė. Be kapinių tyrimo, visose minėtose šalyse gana svarbią vietą užima visuomenės švietimas, senųjų žydų kapinių kaip šalies istorinio paveldo pristatymas ir paveldo saugojimo propagavimas.

¹⁴³ Meler M. Op. cit. P.135.

Išvados

Viena iš svarbiausių žydų bendruomenės egzistavimo konkrečioje vietovėje sąlygų – kapinių įkūrimas. Ši kapinių svarba ir būtinumas atsispindi ir geografiškai – beveik visose Lietuvos vietovėse, kur gyveno žydai, buvo ir jų kapinės. Žydų elgseną su mirusiuoju bei kapinėmis sąlygoja judaizmo tradicija, todėl kapinės gali būti religinių tyrimų objektu.

Senosios žydų kapinės, kaip ir kiti materialiojo paveldo komplekso objektai, gali padėti rekonstruoti žydų istoriją. Išlikę žydų kapinės – šaltinis žydų tautos istorijai, bendram Lietuvos kultūros paveldui pažinti. Nuoseklūs kompleksiniai kapinių tyrimai padėtų išaiškinti Lietuvos žydų kultūros savitumus. Antkapinių stelių reljefuose atsiskleidžia įdomios vaizduojamosios simbolikos kompleksas; šis simbolių išaiškinimas leistų pamatyti savitą nacionalinio meno pusę. Kaip ypatingai svarbus šaltinis istoriniuose, literatūriniuose, dvasinės žydų kultūros tyrimuose gali būti naudojami antkapiniai užrašai. Panegirinės epitafijų formulės leidžia spręsti, kokias žmogiškąsias vertybes brangino žydų bendruomenė. Senųjų kapinių antkapių epitafijos gali būti vienintelis išlikęs šaltinis, liudijantis bendruomenės egzistavimo konkrečioje vietovėje laiką, kadangi viena iš antkapinio užrašo sudedamųjų dalių – mirties data. Taigi, pagal epitafijas galim datuoti bendruomenės įsikūrimo datą konkrečioje vietovėje (kadangi bendruomenės įsikūrimo laikotarpis dažniausiai sutampa su kapinių įkūrimu), atskleisti naujų faktų iš asmenų ar net ištisų giminių istorijos ir geriau suvokti bendruomenės pasaulėvoką. Taigi žydų kapinės – reikalaujantis tyrimo objektas, kuris duotų naudingų žinių istorikams, kultūrologams, menotyrininkams. Kadangi žydų kapinės Lietuvoje, palyginus su kitais žydų materialiojo paveldo objektais, dar gana gerai išlikę, reikia išnaudoti galimybę jas išsaugoti. Senųjų kapinių tyrinėjimas būtų viena iš galimybių kartu su nykstančiais „amžinybės namais“ gauti ir išsaugoti istorinę informaciją.

Nepaisant senųjų žydų kapinių svarbos, Lietuvoje esanti surinkta medžiaga apie istorines žydų kapines yra labai negausi. Nėra nei istoriografijos šia tema, nei išsamių tyrimų. Nors žydų kapinės laikomos Nekilnojamojo kultūros paveldo objektais, jos dar nėra pilnai inventorizuotos. Nėra tiksliai žinoma, kiek iš viso Lietuvoje yra istorinių žydų kapinių. Šiuo metu į Nekilnojamųjų kultūros vertybių registrą įrašyta 113 senųjų žydų kapinių, tačiau tai neatspindi pilno Lietuvoje esančių žydų kapinių vaizdo.

Kultūros paveldo centro atlikti kapinių tyrimai ir surinkta informacija nėra labai informatyvi. Vienintelis neabejotinas šių tyrimų privalumas – padaryti kapinių teritorijos planai ir apsaugos zonų nustatymas. Visa kita yra pildytina. Išsamiais žydų kapinių tyrimais Lietuvoje neužsiima nei paveldosauginės institucijos, nei Lietuvos žydų bendruomenė, nei įvairių sričių specialistai. Nors žydų kapinių teikiamos informacijos poreikis yra – regioninių muziejų darbuotojai (Kėdainiuose, Joniškėje) imasi individualių kapinių tyrinėjimų, – gilesni tyrimai nevykdomi. Tokią situaciją gali sąlygoti tokie veiksniai:

- nepakankamas senųjų žydų kapinių informacinės vertės supratimas;
- kapinių, kaip paveldo objekto nesuvokimas;
- žydų kapinių tyrimams reikalingų įgūdžių stoka (žinių apie judaizmą, žydų papročius trūkumas, hebrajų, jidiš kalbų nemokėjimas, kapinių tyrimo metodikos trūkumas);
- kapinių tyrimo tradicijos nebuvimas;
- finansinės bei laiko problemos (tyrimams organizuoti būtini materialiniai šaltiniai, o tyrimo darbai užima daug laiko).

Užsienio valstybėse istorinėms žydų kapinėms skiriama žymiai daugiau dėmesio. Vokietijos, Lenkijos, Ukrainos istoriografija žydų kapinių temomis yra labai įvairiapusė. Nors tose šalyse taip pat egzistuoja panašios senųjų kapinių saugojimo, tvarkymo, tyrimo problemos, kaip ir Lietuvoje, tyrimai vis dėlto vyksta. Tokios situacijos priežastimi galėtų būti pirmiausia požiūris į istorines kapines ir poreikis išsaugoti tokių kapinių teikiamą informaciją. O formuojant visuomenės požiūrį, labai svarbus yra švietimas. Užsienyje stengiamasi ugdyti visuomenės susidomėjimą kultūros paveldu, jį vertinti ir stengtis saugoti. Lietuvoje sprendžiant paveldo išsaugojimo (tame tarpe ir istorinių žydų kapinių) problemas taip pat reikėtų pirmiausia daugiau dėmesio skirti švietimui. Per švietimą visuomenę galima supažindinti su paveldu, padėti jai suprasti, kad etnokonfesinis paveldas yra bendras visos Lietuvos piliečių turtas, atspindintis bendrą visos šalies multikultūrinę tradiciją. Informacinių sistemų kūrimas apie istorines kapines skatintų visuomenės ir tyrėjų susidomėjimą kapinėmis, tai padėtų jas išsaugoti keliais atžvilgiais: žmonės, suprasdami istorinių kapinių svarbą labiau jas gerbtų ir saugotų, tuo tarpu tyrimo darbai užtikrintų kapinių teikiamos informacijos išsaugojimą.

Rytų Europos žydų kultūros ir istorijos tyrimų centro iniciatyva pradėti istorinių žydų kapinių tyrimai, studentų motyvavimas ir tyrimo įgūdžių lavinimas bei

informacijos apie kapines kaupimas skatina tikėti, kad istorinis paveldas senųjų žydų kapinių pavidalu neišnyks be pėdsako. Be abejonės, tolesnė Lietuvos kultūros vertybių ateitis bei paveldosaugos perspektyvos priklauso nuo tobulesnių, geriau tarpusavyje suderintų įstatymų, darnesnės paveldosaugos institucijų veiklos, geresnės darbuotojų kompetencijos ir didesnio valstybės dėmesio, aiškesnio kultūros paveldo reikšmės supratimo ir ekonominio rėmimo.

Šaltinių ir literatūros sąrašas

Šaltiniai

1. LVCA f. 399 ap.2 b.550
2. LVCA f. FR181 ap.3 b.39
3. LVCA f. FR633 ap.1 b.9
4. VŽMP 3991/1 – VŽMP 3991/53
5. VŽMP f. 4
6. Lietuvos Respublikos nekilnojamųjų kultūros vertybių apsaugos įstatymas (1994 12 22) // www.lrs.lt (žiūrėta 2005 09 20)
7. Lietuvos Respublikos nekilnojamųjų kultūros vertybių apsaugos įstatymo pakeitimo įstatymas (2004 09 28) // www.lrs.lt (žiūrėta 2006 01 20)
8. Nekilnojamųjų kultūros vertybių atskleidimui reikalingų tyrimų duomenų apimties aprašas (2005 06 22) // www.lrs.lt (žiūrėta 2006 04 20)
9. Nekilnojamųjų kultūros vertybių vertinimo ir atrankos kriterijų aprašas (2005 04 15) // www.lrs.lt (žiūrėta 2006 04 20)
10. Kapinių tvarkymo taisyklės (2006 02 13) // www.lrs.lt (žiūrėta 2006 03 30)
11. Lietuvos Respublikos kultūros paveldo registras // www.kpc.lt (žiūrėta 2004 05 01)
12. Lietuvos Respublikos kultūros paveldo registras // www.kpc.lt (žiūrėta 2006 01 20)
13. Lietuvos Respublikos Aukščiausios Tarybos prezidiumo nutarimas Dėl žydų genocido aukų kapų bei kapinių sutvarkymo ir paveldo ženklavimo (1990 11 07) // VŽMP 3991/54-1-190
14. Metodinės rekomendacijos dėl Lietuvos žydų kultūros paveldo ir memorialinių vietų išaiškinimo, žymėjimo ir tvarkymo (1991 05 17) // VŽMP 3991/54-1-190
15. Kultūros vertybės pagrindinis dosje. Žydų senosios kapinės Kapčiamiesčio mstl. L129 (M147) // KPC fondai
16. Kultūros vertybės pagrindinis dosje. Žydų senosios kapinės Liškiavos k. L1208 // KPC fondai
17. *Gasparavičienė S.* Buvusių Vilniaus Užupio žydų kapinių Olandų g. istorinių tyrimų ataskaita, 1992 // KPC IP 2530/I
18. *Бершадский С.* Документы и регесты к истории литовских евреев. 1388-1550. С.-Петербург: Типо-Литография А.Е.Ландау, 1882. Т.1.

Literatūra

1. *Affek-Bujalska B.* Podstavy prawne ochrony cmentarzy // *Studia i materialy. Cmentarze.*- Warszawa: Osrodek ochrony zabytkowego krajobrazu narodowa instytucja kultury, 1994, Nr. 1(4).
2. *Atamukas S.* Lietuvos žydų kelias. Nuo XIV a. pradžios iki XX a. pabaigos. - Vilnius: Alma Litera, 1998.
3. *Blažytė D.* Vilniaus magistratas ir žydų bendruomenė XVIII a. // *Vilniaus Gaonas ir žydų kultūros keliai.* Sud. Lempertas I. - Vilnius: VU I-kla, 1999.
4. *Brzewska I.* Hebrajskie inskrypcje nagrobne na macevach z dawnego cmentarza w Turku // *Almanach żydowski.* - Warszawa, 1995-1996.
5. *Diamant A.* Jüdische Friedhöfe in Deutschland. - Frankfurt/ Main: Steinmann & Labuhn, 1982.
6. *Ehl P., Parik A., Fiedler J.* Alte Judenfriedhöfe Böhmens und Mährens. - Prag: Paseka, 1991.
7. *Ellger D.* Wie weit kann sich die Denkmalpflege der Länder der Erfassung, Dokumentation und Bewahrung historischer Friedhöfe und Grabdenkmäler annehmen? // *Umgang mit historischen Friedhöfen.* Hrsg. Boehlke H. K. - Kassel: Druckerei Schanze, 1984.
8. *Girininkienė V.* Vilniaus kapinės. - Vilnius: Atkula, 2004.
9. *Glemža J. R.* Kultūros vertybių, kultūros paminklų apskaitos darbai ir jų rezultatai Lietuvoje 1990-1996 metais // *Kultūros paminklai.* - Vilnius: Savastis, 1997, Nr. 4.
10. *Glemža J. R.* Nekilnojamojo kultūros paveldo apsauga ir tvarkymas. - Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2002.
11. *Goberman D.* Jewish Tombstones in Ukraine and Moldova. - Moscow, 1993.
12. *Gotzmann A.* Die religionsrechtlichen Grundlagen des jüdischen Friedhofes // *Deutsche Kunst und Denkmalpflege.* 1990, Heft 48.
13. *Jagieslski J.* Lapidaria na cmentarzach żydowskich // *Studia i materialy. Cmentarze.* - Warszawa: Osrodek ochrony zabytkowego krajobrazu narodowa instytucja kultury, 1994, Nr. 1(4).
14. *Jagodzinska A.* Between Two Worlds. The Jewish Cemetery in Warsaw as a Cultural Text (1850-1900) // *Ab Imperio,* 2004, 4.
15. *Janulaitis A.* Žydai Lietuvoje. - Kaunas, 1923.

16. *Juškevičius A., Maceika J.* Vilnius ir jo apylinkės. - Vilnius: Mintis, 1991. [pirmas leid. – 1937]
17. *Kaganovičius I.* Neužmiršę praeities išsaugosime ateitį // Kauno tiesa. 1990 lapkričio 17.
18. *Kahl M.* Denkmale jüdischer Kultur in Thüringen. - Bad Homburg und Leipzig: Ausbildung + Wissen, 1997.
19. *Kancedikas A.* Žydų liaudies menas kaip Europos kultūros paveldo dalis // Jidišo įnašas į Europos kultūrą. Sud. Zingeris E. - Vilnius: Vaga, 1998.
20. *Kašauskienė V.* Socialistinio imperializmo presas // Tiesa. 1990, gruodžio 13.
21. *Kirkoras A. H.* Pasivaikščiojimai po Vilnių ir jo apylinkes. - Vilnius: Mintis, 1991. [pirmas leid. – 1859]
22. *Kloizner I.* Korot beit-he-almin ha-jashan be-Vilna (Dzieje starego cmentarza żydowskiego w Wilnie). – Wilna: Kleckin, 1935.
23. *Krajewska M. A.* Time of Stones. - Warsaw: Interpress, 1983;
24. *Krajewska M. A.* Tribe of Stones. Jewish Cemeteries in Poland. – Warsaw: Polish scientific publishers LTD, 1993.
25. *Levy A.* Jüdische Grabmalkunst in Ost-Europa // Jeschurun, 1923, Heft 9/10.
26. *Levinson P. N.* Zeugnis einer Religion – Zeuge der Religion: der jüdische Friedhof und seine religiöse Bedeutung // Der jüdische Friedhof: Zeuge der Geschichte – Zeugnis der Kultur. Hrsg. Theobald A. U. - Karlsruhe: Badenia-Verlag, 1984.
27. Lietuvos kultūros paveldo atgimimas. Sud. Grigaitienė I. - Vilnius: Savastis, 2004.
28. *Lipšicas L.* Šiaulių žydų kapinės // Šiaulių naujienos. 1990 lapkričio 14 d., Nr. 171.
29. *Lübbecke W.* Denkmale jüdischer Vergangenheit in Bayern. Eine thematische Betrachtung der Denkmallisten // Denkmale jüdischer Vergangenheit in Bayern. - München, 1994, Heft 43.
30. *Małachowicz E.* Wilno: dzieje, architektura, cmentarze. - Wrocław: Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, 1996.
31. *Meler M.* Jewish cemeteries in Latvia. - Riga: Shamir, 2006.
32. *Michałowski A.* Wprowadzenie do publikacji „Ochrona cmentarzy zabytkowych“, materiały szkoleniowe państwowej służby ochrony zabytków // Studia i materiały. Cmentarze. - Warszawa: Ośrodek ochrony zabytkowego krajobrazu narodowa instytucja kultury, 1994, Nr. 1(4).
33. *Miknevičiūtė M.* XVIII a. pabaigos – XX a. pradžios antkapinių paminklų stilistikos tendencijos // Urbanistika ir architektūra. 2000, Nr. 1.

34. *Nosonovsky M.* Hebrew Epigraphic. Monuments from East Europe. - Boston, 2002.
35. *Nosonovsky M.* Hebrew Epitaphs and Inscriptions from Ukraine and Former Soviet Union. – Washington: Lulu, 2006.
36. *Pikturna V.* Atstatykim tai, kas buvo naikinama // Bičiulis, 1989 spalio 12, Nr. 122.
37. *Podgarbi B.* Cmentarz żydowski w Łodzi. - Łódź: Artus, 1990.
38. *Röcher R.* Das “Haus des Lebens” – einige religiöse Vorschriften // Der alte jüdische Friedhof in Dresden. - Teetz: Hentrich & Hentrich, 2002.
39. *Roth E.* Zur Halachah des jüdischen Friedhofes // Udim. Zeitschrift der Rabbinerkonferenz in der Bundesrepublik Deutschland, 1973, Heft 4.
40. *Rožina J.* Archyvai byloja // Žydų muziejus. - Vilnius, 1994.
41. *Rupeikienė M.* Nykstantis kultūros paveldas: Lietuvos sinagogų architektūra. - Vilnius: E. Karpavičiaus leidykla, 2003.
42. *Samavičius R.* Žydų kultūros paveldo netektys okupacijų metais // Kultūros paminklai. 2000, Nr. 6.
43. *Stacevičius S.* Išniekintos kapinės // Lietuvos aidas, 1994 spalio 28, Nr. 212.
44. *Tamulevičiūtė A.* Amžinybės namai. Senosios Merkinės žydų kapinės: bakalauro darbas / VU. - Vilnius, 2004.
45. *Thomas-Penette M.* Kodėl reikalingas žydų kultūros paveldo kelias? // Žydų kultūros paveldas lietuvoje. - Vilnius: Savastis, 2005.
46. *Trciński A.* Symbole i obrazy. - Lublin, 1997.
47. *Tukcinski J. M.* Gescher haChaim. 1960, Band 1.
48. *Verbickienė J.* Žydai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenėje: sugyvenimo aspektai: daktaro dis. human. mokslai: istorija (05H) / VU - Vilnius, 2004.
49. *Zaleski S.* Lapidarium na cmentarzu żydowskim w Zarkach (Woj. Czestochowskie) // Studia i materialy. Warszawa: Osrodek ochrony zabytkowego krajobrazu narodowa instytucja kultury, 1994, Nr. 1(4).
50. Žydų kultūros paveldas Lietuvoje. Sud. Jomantas A. - Vilnius: Savastis, 2005.
51. *Аграновский Г.* К истории ликвидации Вильнюсской еврейской общины // Žydų muziejus. – Vilnius, 1994.
52. *Аграновский Г., Гузенберг И.* Литовский Иерусалим : Краткий путеводитель по памятным местам еврейской истории и культуры в Вильнюсе.- Вильнюс: Литуанус, 1992.
53. *Бершадский С.* Очерк истории Виленской еврейской общины. На основании неизданных источников. (1593-1793) // Восход, 1881-1887.

54. *Дубнов Ш.* О совокупной работе по собиранию материалов для истории русских евреев // Евреи в Российской Империи XVIII-XIX веков. Сборник трудов еврейских историков / Под ред. А. Локшина. - Москва: Иерусалим, 1995.
55. *Дымишиц В., Федорчук А., Хаймович Б.* Полевые школы по иудаике на постсоветском пространстве // Евроазиатский еврейский ежегодник 5765 (2004/2005) год. - Киев, 2005.
56. Краткая еврейская энциклопедия. - Иерусалим: Кетер, 1988. Т. 4.
57. *Лазутка С., Гудавичюс Э.* Привилегия евреям Витаутаса Великово. - Москва, 1993.
58. *Страхова А. В.* Єврейські надгробні пам'ятники як джерело з історії та культури Правобережної України (на прикладі містечка Хотин Чернівецької області): Бакалаврська робота / Міністерство освіти та науки України, Міжнародний Соломонів університет, Східноукраїнська філія „МСУ-Харків”. Харків, 2005.
59. *Хаймович Б.* Подольское местечко: пространство и формы // Сто еврейских местечек Украины. Подолия. Иерусалим – Ст. Петербург: Эзро, 1997.

<http://www.berkovich-zametki.com/Nomer26/MN41.htm>

Носоновский М. «Завязанные в узле жизни»: к поэтике еврейских эпитафий //

<http://www.berkovich-zametki.com/Nomer19/MN18.htm>

<http://www.heritage.lt/epd/2004/EPD2004.htm>

http://www.pjcrp.org/menu_eng.html

<http://www.ozarow.org>

http://www.plontch.net/pjcrp_statement.htm;

<http://www.ilzacemetries.org>

<http://www.jewishinstitute.org.pl/index.php?lang=de&dzial=14>

<http://www.kpc.lt>

<http://www.fodz.pl>

Patvirtintos nekilnojamojo kultūros paveldo apsaugos 2006 metų programos. 2006 02 28

KPD informacinis pranešimas žiniasklaidai //

<http://www.heritage.lt/ziniasklaida/ps06/ps002.htm>